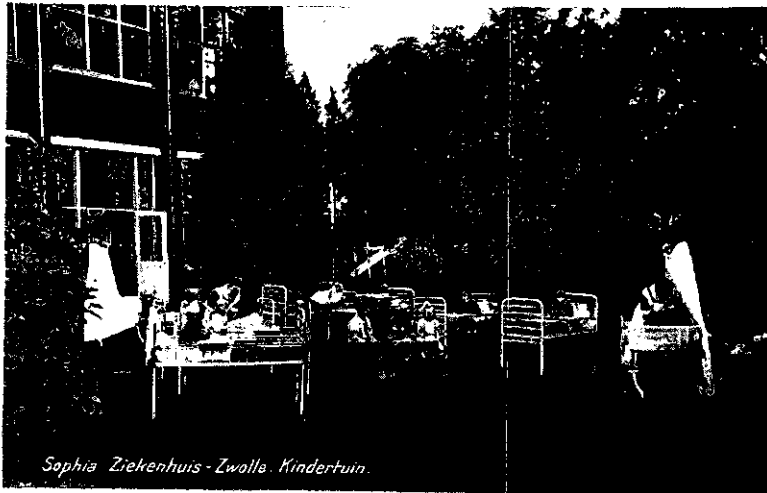

Begrafenis slachtoffer moord Ommen

Annët Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

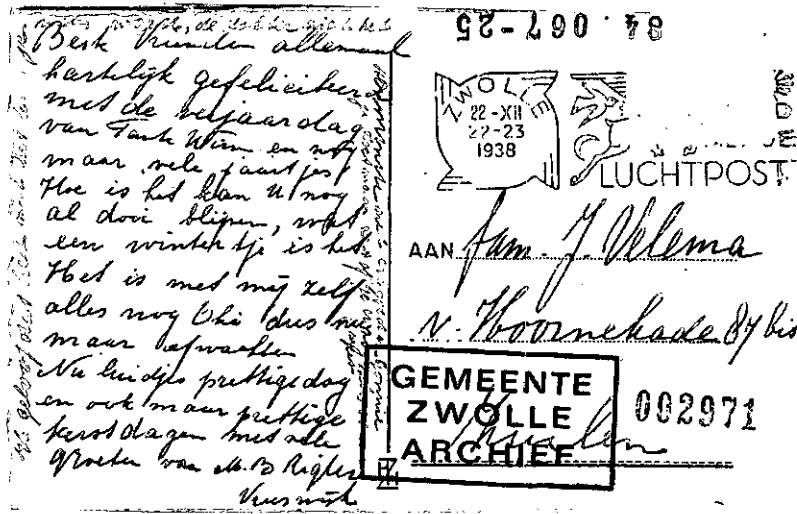
Sophia Ziekenhuis Zwolle. Kindertuin
Poststempel 22 december 1938

'Beste Vrienden, allemaal hartelijk gefeliciteerd met de verjaardag van Tante Wim en nog maar vele jaartjes. Hoe is het kan U nog al dooi blijven, wat een wintertje is het. Het is met mij zelf alles nog Oké dus nu maar afwachten. Nu luidjes prettige dag en ook maar prettige kerstdagen met vele groeten van M.B. Rigter-Vreeswijk.

[Rondom in potlood geschreven:] Ik geloof dat het met het kindje niets word, de dokter ziet het tenminste niet erg goed in Gonnie je doet maar of je er nog niks van weet.

Het gemeentelijk Sophia Ziekenhuis kwam voort uit de hervormde armenzorg. Het Sophia Ziekenhuis werd geopend in 1884 en was gevestigd op een deel van de zogeheten Bagijneweide, op de hoek van de Rhijnvis Feithlaan en de Nieuwe Vecht. In de loop der tijd werden verschillende delen aangebouwd. De grootste uitbreidingen vonden plaats in 1915 en 1935. De hoofdingang bevond zich tot 1935 aan de zijde van de Nieuwe Vecht, daarna werd het nieuwe door stadsarchitect J.G. Wiebenga opvallend strak vormgegeven gedeelte geopend en werd de hoofdingang verplaatst naar de Rhijnvis Feithlaan.

In de prachtige tuin van het ziekenhuis was het bij mooi weer goed toeven voor de patiënten. Het ziekenhuis verhuisde in 1972 naar de rand van de stad. Het oude gebouw aan de Rhijnvis Feithlaan is nu rijksmonument. Het wordt momenteel gerenoveerd voor een nieuwe gebruiker, de kunst-academie Constantijn Huygens. Zie voor meer afbeeldingen van het oude Sophia pagina 143.

(Collectie HCO)

Redactioneel

Inhoud

De inhoud van het laatste nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* uit 2003 is weer zeer gevarieerd.

Aan bod komt de negentiende-eeuwse Zwolse stadsarchitect Berend Reinders, onder meer ontwerper van de voormalige RHBS aan de Bagijnesingel. Daarna switchen we naar de manier hoe in de zeventiende eeuw met huwelijkstrouw werd omgegaan.

Verder wordt beschreven hoe een ondernemende Zwolse boerenfamilie in 1895 hofleverancier werd en en passant wordt verklaard waarom bioscoop de Kroon deze naam draagt.

De moord op een marechaussee in Ommen zorgde begin twintigste eeuw voor de nodige consternatie, lees het verhaal hierover.

Een afbeelding die bij een artikel in het *ZHT* nr. 2 van dit jaar stond, leverde een unieke foto op van koningin Juliana op de bank bij een gewoon Zwols echtpaar.

Ook op de ansicht in datzelfde nummer werd gereageerd, deze reactie valt te lezen onder de Mededelingen.

De ansicht in dit nummer biedt een kijkje in het oude Sophia Ziekenhuis. Omdat daar veel te zien was, treft u in dit nummer nog meer ansichten van dit voormalige ziekenhuis aan.

Groeten uit Zwolle Annèt Bootsma-van Hulten
en Wim Huijsmans 134

Berend Reinders (1825-1890),
stadsarchitect in Zwolle van 1855 tot 1875
Daniëlle Brinkman-Hameete 136

Het oude Sophia in ansichtkaarten
Jeanine Otten 143

Een hoffelijk gebaar naar veehouder
en melkverkoper Logtenberg
Siem van der Weerd 146

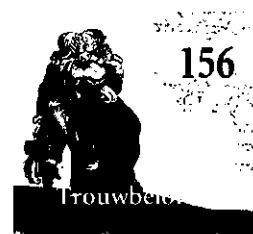
'Begravenis van het slachtoffer
van de moord te Ommen' Jeanine Otten 153

Trouwbeloften in de Hervormde Kerk
van Zwolle rond 1665
Riet Leussink en Jennie Pruim 156

Met Juliana op de bank
Annèt Bootsma-van Hulten 162

Mededelingen 164

Auteurs 166

Omslag: Lijkwagen met het stoffelijk overschot van marechaussee A. Hoekstra voor de kazerne van de Koninklijke Marechaussee te Zwolle op Beestenmarkt 7 (nu Harm Smeengekade), 9 augustus 1902. (Foto P.J. Bieseman, collectie HCO)

Berend Reinders (1825-1890), stadsarchitect in Zwolle van 1855 tot 1875

Danielle Brinkman-
Hameete

Het ambt van stadsarchitect bestaat in Zwolle al vanaf de late middeleeuwen en heeft sindsdien een forse ontwikkeling doorgemaakt. Toch is er relatief weinig bekend over dit ambt dat herkenbaar zijn sporen in de stad heeft nagelaten. In het onderstaand artikel wordt een kleine tijdspanne gelicht, namelijk de periode van 1855 tot 1875, waarin Berend Reinders als stadsarchitect diende in Zwolle.

Berend Reinders

In de negentiende eeuw bleef de bouwkunst in Zwolle stevig geworteld in de plaatselijke traditie. Er bevond zich hier geen op internationaal niveau geschoolde architect. Toen in 1854 Zeger van der Bie als stadsarchitect het veld ruimde, zag de raad zich genoodzaakt een nieuwe stadsarchitect aan te stellen. Het was de Groninger Berend Reinders, die deze post verwierf. Hij was vooral technisch goed op de hoogte van zowel bruggen als gebouwen door zijn ervaring opgedaan als provinciaal opzichter van Waterstaat en als meester-timmerman in de stad Groningen.

Berend Reinders was op het moment van zijn aanstelling dertig jaar oud. Van Reinders is een aantal brieven bewaard gebleven die van zakelijke aard zijn. Een familiearchief als informatieve bron over zijn leven ontbreekt. Daarom is over zijn privé-leven weinig bekend. De belangrijkste feiten uit zijn persoonlijk leven, ontleend aan de akten van de burgerlijke stand, zijn snel opgesomd. Berend Reinders werd op 4 januari 1825 geboren te Groningen. Zijn vader, Reinder Reinders, was klerk en zesentwintig jaar oud toen zijn zoon werd geboren. Zijn moeder Hillegien Woldring, zonder beroep, was negenentwintig jaar toen zij haar zoon ter wereld bracht. Berend Reinders woonde met zijn ouders aan de Aa in Groningen. Toen Berend was opgegroeid oefende hij eerst het

beroep van meester-timmerman uit en later werd hij provinciaal opzichter van Waterstaat en onderwijzer aan de Academie van Beeldende Kunsten in Groningen. Op 30 januari 1855 werd hij door de gemeenteraad van Zwolle aangesteld als stadsarchitect.¹ Zijn infunctietreding zou per 1 maart 1855 ingaan. Op die datum verscheen Berend Reinders tijdens de vergadering van burgemeester en wethouders. Hij legde de eed af en beloofde hiermee zich aan de voorgeschreven instructie te houden.²

Reinders vertrok met zijn vrouw Dorothea Reinders-Pothoff en zoon Berend naar Zwolle. Eenmaal hier gevestigd breidde het gezin zich uit. In het jaar 1856 werd hun tweede zoon, weer Berend genaamd, geboren en in 1858 een dochter genaamd Maria, in 1861 een zoon Hermannes, in 1867 een dochter Lucintia en in 1870 een zoon Theodoor. Het laatst geboren kind overleed na drie maanden aan enteritis chronica, een chronische ontsteking van het darmslijmvlies.³ In 1875 werd na een dienstverband van twintig jaar met de stad Zwolle Reinders eervol ontslag verleend. Op 12 januari 1875 werd hij aangesteld als architect-directeur in Den Haag.⁴ In deze stad bleef hij werkzaam tot zijn dood in 1890.⁵

De fabricage

De fabricage, zoals de verzamelnaam luidde voor het stadsbedrijf ten tijde van Reinders ambtsperiode, bestond uit verschillende onderdelen: de civiele bouwkunde, de waterbouwkunde, de stadsplanning en de verschillende taken die na de aanstelling van de werklieden door de stadsarchitect werden bewerkstelligd.

Civiele bouwkunde

De belangrijkste taak van de stadsarchitect lag op het gebied van de civiele bouwkunde. De stad had

veel gebouwen onder haar hoede die groot en bewerkelijk in onderhoud waren, zoals het stadhuis, de kazerne, het passantenhuis, de scholen, de torens en de poorten. Veel aandacht werd besteed aan de brugwachtershuisjes, de brandspuithuisjes, de lantaarnpalen en de stadspompen. Bovendien stonden onder toezicht van de stadsarchitect de openbare straten, wegen, plantsoenen, stadsgronden en wateren.⁶

Jaarlijks vond de inspectie van de stadsgebouwen en werken plaats. In de maand september diende de stadsarchitect een verslag in bij burgemeester en wethouders. Het verslag gaf de toestand van de gebouwen weer en de beraming van de kosten van onderhoud of vernieuwing voor het komend jaar.⁷ Maandelijks stelde de stadsarchitect burgemeester en wethouders op de hoogte van de werkzaamheden die naar zijn oordeel aan de gemeentelijke eigendommen of werken moesten worden uitgevoerd. Wekelijks rapporteerde Reinders schriftelijk aan de raad over de werkzaamheden van de afgelopen en de komende week. Het stadsbestuur hechte veel waarde aan de toelichting van de stadsarchitect, vooral waar het ging om de technische aspecten die bij veel stadswerken aan de orde kwamen. Het stadsbestuur besliste op grond van tekeningen die Reinders of een ondergeschikte van de objecten maakte. Enkele tekeningen van Reinders zijn bewaard gebleven. Hij besteedde veel zorg aan deze vaak gesigioneerde tekeningen.⁸ Slechts met voorkennis en goedkeuring van burgemeester en wethouders werden werken uitgevoerd.⁹

Was er sprake van direct gevaar voor de publieke veiligheid, dan gaf de stadsarchitect onmiddellijk order tot het uitvoeren van de nodige voorzieningen. De raad werd vervolgens zo snel mogelijk in kennis gesteld.¹⁰ Bij uitbrekende brand diende de stadsarchitect direct hulp te bieden. Immers door zijn kennis van het stadsplan, was hij goed op de hoogte van de aanwezigheid van water, eventuele brandspuiten en pompen in de omgeving van de brandhaard.¹¹

Een onvoorziene omstandigheid was de cholera-epidemie die in Zwolle voor de tweede keer uitbrak in 1855, net na de aanstelling van Reinders. In zijn functie als stadsarchitect was hij direct belast

met het uitvoeren van restrictieve maatregelen. Hij diende de stad hygiënischer te maken, de choleralijders onder te brengen, twee grachten te dempen en een riolering aan te leggen. Met deze maatregelen dacht de raad een herhaling van een cholera-epidemie te voorkomen. Helaas brak in 1866 opnieuw een hevige epidemie uit. In 1865 en 1866 vielen de oogsten tegen en schoten de voedselprijzen omhoog. Veel mensen waren ondervoed en daardoor vatbaar voor de cholera. De conditie van vooral de armen diende daarom verbeterd te worden en dat gebeurde door middel van voedseluitdelingen, het bevorderen van de hygiëne door het schoonmaken van huizen, straten en openbare privaten en tenslotte het branden van teertonnen. Grote epidemieën kwamen na 1866 niet meer voor. De succesvolle bestrijding van de cholera-epidemie gaf aan dat Berend Reinders prima in staat was het veelomvattende takenpakket waar de stadsarchitect verantwoordelijk voor was uit te voeren.

Waterbouwkunde

Een deel van Reinders taken lag op het terrein van de waterbouwkunde. Hij had voor dit onderdeel van de architectuur veel belangstelling. Zwolle was afhankelijk van een goede waterhuishouding. Daarom diende de stadsarchitect de dijken, wegen, bruggen en waterleidingen regelmatig aan een inspectie te onderwerpen. Bovendien vergden de sluis- en waterwerken veel aandacht en met name voor de onderhoudswerkzaamheden, zoals de beschoeiingen gemaakt van houten wallen, steigers met paalwerk en de balkenconstructies en stenen pijlers.¹² Elk kwartaal in de eerste week van januari, april, juli en oktober rapporteerde de stadsarchitect schriftelijk aan de raad over de toestand van de bruggen.¹³

Zoals bijvoorbeeld het geval was bij de brug over de Willemsvaart. Na eeuwenlange pogingen om te komen tot een waterverbinding tussen Zwolle en de IJssel, was op 24 augustus 1819 de Willemsvaart officieel geopend. Dit gebeurde op de verjaardag van koning Willem I. Zwolle had de vaart aan hem te danken, omdat hij het rijk tot betaling had overgehaald. De vaart was in eerste instantie niet gegraven voor de waterhuishouding, maar voor de

scheepvaart. De nieuwe waterweg maakte oeververbindingen noodzakelijk. Vanaf halverwege de negentiende eeuw was er namelijk sprake van een toename van het verkeer. Reinders droeg zorg voor een verbeterde infrastructuur en waterbeheersing door het ontwerpen van een aantal beweegbare bruggen in Zwolle. De bruggen kregen vanwege het gebruik van verbeterde technieken, nieuwe materialen en daarmee samenhangende vormgeving een heel ander karakter dan gebruikelijk. Tijdens de ambtsperiode van Reinders waren de bruggen van hout, daarna vooral van ijzer, zoals de brug over de Willemsvaart (een draaibrug) en de Vis(ch)poortenbrug (een valbrug).¹⁴ Hoewel de bruggen niet mooi werden gevonden, duidde zijn bouwkunst wel op architectonische kennis.

Aankoop van materialen

De aankoop, aanvoer en opslag van materialen viel ook onder het takenpakket van de stadsarchitect. De aankoop werd geregeld bij publieke aanbesteding of in openbare veiling. Dat gebeurde vooral bij materialen die veel gebruikt werden. Reinders hield nauwkeurig de direct gebruikte en de nog te gebruiken materialen bij in zijn weekrapporten. Zo bleef men precies op de hoogte van de hoeveelheden die gebruikt werden, zodat de materialen op tijd bij de leveranciers besteld konden worden. Per kwartaal leverde Reinders de aantekeningen in bij de raad, twee keer per jaar vergezeld met de rekeningen.

Er werden hoge eisen gesteld aan de materialen die uit de kas van de stad betaald werden. De keuring ervan was een belangrijke bezigheid. De opslag van de materialen gebeurde in speciale opslagloodsen. Enkele stadswerklieden waren aangesteld voor het beheer van de materialen in de verschillende stadswerkplaatsen. Alle arbeiders die met de materialen en gereedschappen van de gemeente werkten waren verplicht hierover verantwoording af te leggen. Bij schade of verlies werd de desbetreffende arbeider op zijn loon gekort. Bij diefstal moest de raad ingelicht worden, die dan een straf oplegde.

De gereedschappen en werktuigen werden niet alleen in stadsdienst gebruikt. Particulieren waren in de gelegenheid deze te huren tegen een door de

stadsarchitect vastgesteld tarief. Wekelijks gaf de stadsarchitect aan de raad op welk bedrag daarvoor was geïnd.

Invullen van de stadgrond

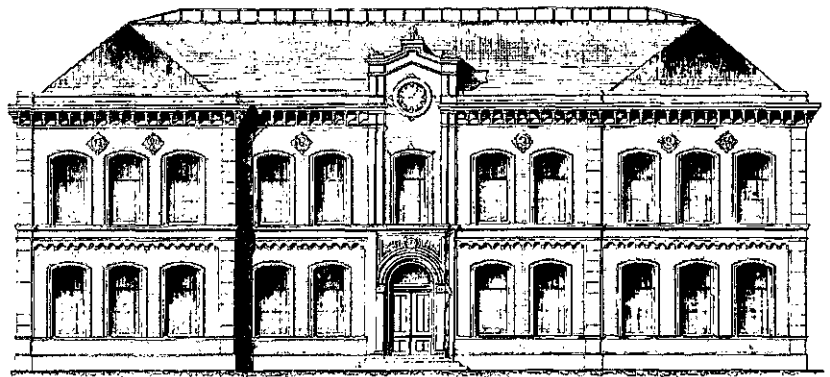
De stadsarchitect droeg ook zorg voor het zo nuttig mogelijk gebruiken van de stadgrond. Gevalen van eerste uitgifte van grond of van nieuwe bestemming kwamen in de praktijk bij hem terecht. Er werd verwacht, dat hij kon optreden als onderhandelaar.

Tot zijn takenpakket hoorde het ontwerpen van plannen, tekeningen, bestekken en het doen van aanbestedingen op het gebied van onderhoud, vernieuwing van stadswerken of geheel nieuwe gebouwen of werken. Bovendien was hij ervoor verantwoordelijk dat alle beschikbare gronden en percelen van de stad een maximum aan rendement opleverden.¹⁵ Zoals het geval was bij de nieuwbouw van de Rijks Hogere Burgerschool.

De Rijks Hogere Burgerschool

De geschiedenis van de Rijks Hogere Burgerschool begon in het midden van de negentiende eeuw. Dit schooltype werd opgericht voor leerlingen die scholing wilden op het gebied van de handel, nijverheid en staatsdienst. Het was opmerkelijk dat Zwolle van minister Thorbecke toestemming kreeg één van de eerste Rijks Hogere Burgerschoolen van Nederland te plaatsen. Mogelijk had hij een zwak voor zijn geboortestad. Naar buiten toe gaf Thorbecke als reden voor het bouwen van een hogere burgerschool in Zwolle op, dat de stad een centrale plaats in Nederland innam. De minister verzocht de raad een schetstekening te laten maken van een gebouw en een terrein aan te wijzen waarop de school gevestigd zou worden.¹⁶ Op 5 april 1865 viel de definitieve beslissing van de raad om de school op de Bagijnenweide te plaatsen.¹⁷ De Rijks Hogere Burgerschool zou f 60.000,- gaan kosten.¹⁸ Na de bouw bleken de kosten te zijn opgelopen tot f 81.250,-. Zwolle kreeg een subsidie van f 20.000,- van het rijk. Het plan kreeg goedkeuring van de minister. Reinders rechtvaardigde zijn werk met het argument dat hij duurzaam wilde bouwen, om in de toekomst de onderhoudskosten laag te kunnen houden.

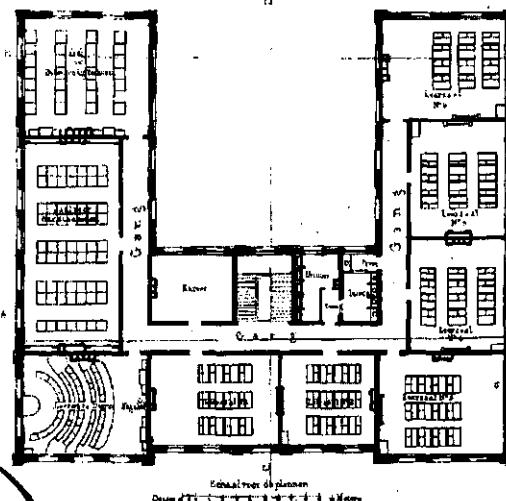
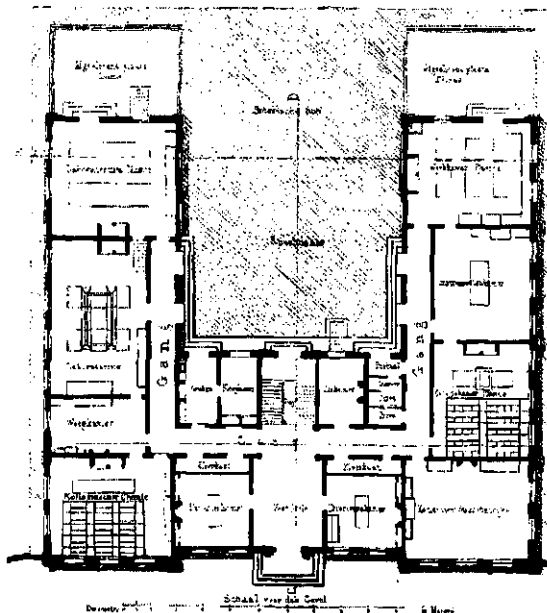
Voor Reinders was het een uitgelezen kans een rijksgebouw in Neoclassicistische stijl te bouwen met toepassing van eigen kenmerken.¹⁹ Deze bouwstijl werd in Nederland in de periode tussen ongeveer 1800 en 1870 veel toegepast. In september 1867 was het gebouw gereed.²⁰ Het werd voordat het in gebruik werd genomen ter bezichtiging opengesteld voor publiek.²¹ Vooral de vorm van het gebouw trok de aandacht van de bezoekers. Het pand was gebouwd in een rechthoekige hoef, waarbij de diepte van het arrièrè-corps in de voor-gevel 0,75 ellen bedroeg. Hij plaatste aan beide zijden van de hoofdingang twee zuilen. Bij enkele van zijn eerder ontworpen gebouwen paste hij eenvoudige versiering rond de vensters toe, maar die liet hij bij de Rijks Hogere Burgerschool achterwege. Ter verfraaiing van het gebouw werd besloten het uurwerk van de Diezerpoort naar de nieuwe school over te brengen. In 1953 besloot de raad echter de klok uit het gebouw van de RHBS te halen en voor tenminste tien jaar in bruikleen af te staan aan het kerkbestuur van de Sint-Jozefkerk in de Assendorperstraat.²²

Werklieden bij de fabricage

Uit het voorgaande blijkt dat de stadsarchitect veel verantwoordelijkheden droeg. Hij diende zich, wilde hij zijn functie naar behoren uitoefenen, nauwgezet aan de instructie te houden die hij bij zijn aanstelling had aanvaard. Met de eedaflegging nam hij die grote verantwoordelijkheid op zich. Tot zijn taak hoorde ook het selecteren en voordragen van werklieden. Reinders was voor een deel afhankelijk van goede stadsarbeiders wilde hij de stadswerkzaamheden op tijd gereed krijgen.

Ontwerp tekening van de voorgevel van de Rijks Hogere Burgerschool. (Uit: Bulletin KNOB 2000-4)

Ontwerp plattegrond begane grond en eerste verdieping van de Rijks Hogere Burgerschool. (Uit: Bulletin KNOB 2000-4)

Het aantal werklieden

Het aantal werklieden van de fabriek gedurende de tijd dat Reinders zijn ambt uitoefende, betrof drieëndertig vaste werknemers. Uiteraard waren verschillende beroepen vertegenwoordigd. Om een indruk te geven, volgt hier de staat van de ambtenaren en vaste arbeiders bij de fabricage in 1855. Drie opzichters stonden in rang onder de stadsarchitect en zorgden afzonderlijk voor het dagonderhoud, de arbeiders en de stadsgoederen. Verder waren er vier timmerlieden in vaste dienst. Er werkten bij de stadsfabriek twee metselaars, één loodgieter, één stratenmaker en één opperman van het cholera-hospitaal. Vervolgens was er één opzichter over de wandelplaatsen en onder hem

werkten zes arbeiders. Tevens was er een opzichter werkzaam met vier arbeiders die aangenomen waren om de lantaarns bij te vullen. Negen arbeiders sloten de rij waarvan er één de openbare privaten schoonhield en waarvan de andere acht inzetbaar waren waar nodig.²³

De stadsarchitect behoorde niet alleen zijn eigen taken naar behoren te vervullen, hij moest tevens de stadswerklieden motiveren goed werk af te leveren. De stadswerklieden waren net als de stadsarchitect gebonden aan een instructie. Indien een stadsarbeider, om wat voor reden ook, niet naar behoren functioneerde beschikte de stadsarchitect over voldoende mogelijkheden om de man tot de orde te roepen of in het ergste geval te ont-

*De Rijks Hogere Burgerschool aan de Bagijnensingel omstreeks 1890.
(Collectie HCO)*

slaan. Midden negentiende eeuw was er voor de stadswerklieden op (hoge) leeftijd, voor zover valt na te gaan in de bronnen, geen pensioen geregeld. Zolang ze konden werken hield de stadsarchitect deze oudere stadsarbeiders beschikbaar voor licht werkzaamheden.

Uitbetaling van de lonen

Wekelijks, op maandag, gaf de stadsarchitect aan de hand van het aantal gewerkte uren de werklonen van de stadsarbeiders schriftelijk door aan de raad. In 1862 deed Reinders een voorstel tot verhoging van het dagloon van de stadswerklieden. Het loon werd gemiddeld f 0,05 à f 0,10 per dag verhoogd en kwam op een gemiddelde van f 1,00 per dag.

Het loon werd per uur betaald. Dit had te maken met de lengte van de dagen. In de winter waren de dagen kort omdat het 's ochtends laat licht was en 's avonds vroeg donker. Daarom kon er hoogstens zeven uur gewerkt worden. In het voor- en najaar werd er acht uur gewerkt en in de zomer gemiddeld tien à elf uur. De raad had aan de hand van de seizoenen een staat van uren opgesteld, waaraan de stadswerklieden zich dienden te houden.²⁴

Betaling stadsarchitect

Bovenstaande beoogt een indruk te geven van wat de functie van stadsarchitect zoal omvatte. Tot eer van de stad dient gezegd dat Reinders voor zijn vele werk behoorlijk werd betaald. Bij zijn aanstelling in 1855 werd zijn salaris vastgesteld op f 1500,- per jaar. Uit de verslagen van de raad van de gemeente Zwolle bleek dat de stadsarchitect bij aanvang van zijn ambtstermijn inderdaad f 1500,- ontving. In de loop der jaren werd zijn traktement nog enkele malen verhoogd. Bij zijn vertrek in 1875 bestond de jaarwedde van Reinders uit f 2100,-.²⁵

Nevenactiviteiten

In de eerste decennia van de negentiende eeuw viel er in Nederland nog niets te bespeuren van een economische ontwikkeling die gelijkenis vertoonde met de industriële revolutie, zoals die zich in de omliggende landen aan het voltrekken was. Pas rond 1850 begonnen de eerste veranderingen

zich af te tekenen, hetgeen ook het Zwolse economische leven niet onberoerd liet. De eerste stoommachine hier ter stede werd geplaatst in 1853 in de ijzergieterij van G.J. Wispelweij & Co, toentertijd een bedrijf met tweeënveertig arbeiders. De fabriek van Krol, de machinefabriek aan de Veerallée, de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen en de Gemeentelijke Gasfabriek volgden, zodat omstreeks 1875 al achtenveertig stoommachines in bedrijf waren.²⁶

Bij deze industriële ontwikkeling speelde de afdeling Zwolle van de 'Vereeniging ter bevordering van de Fabrieks- en Handwerknijverheid' een belangrijke rol. Reinders was lid van deze vereniging. In 1853 bracht de vereniging een industrijschool tot stand. Verder was er in Zwolle een Commissie van Werkverschaffing waarin Reinders als voorzitter zitting had. Deze Commissie bracht verscheidene initiatieven naar voren, zoals een 'Vereerend Getuigschrift' dat uitgereikt werd aan arbeiders die meer dan twintig jaar in hetzelfde bedrijf werkzaam waren geweest. Daarnaast werden door de 'Vereeniging' prijsvragen uitgeschreven waarbij een beroep werd gedaan op de vindingrijkheid en beheersing van veel technieken. De belangrijkste activiteiten die georganiseerd werden waren de industriële tentoonstellingen. De eerste tentoonstelling was in 1840, waar slechts éénendertig inzendingen waren. Twintig jaar later kwamen bijna duizend inzendingen binnen en ongeveer vijfduizend bezoekers.²⁷ Hoe succesvol de tentoonstelling ook was, industrie van enige omvang kwam er niet uit voort. Zwolle had een gunstige geografische ligging, maar kapitaal en grondstoffen ontbraken. Wat betreft Reinders kan uit zijn optreden in deze commissies opgemaakt worden dat hij zeer begaan was met de industriële ontwikkeling van Zwolle.

Goede stadsbeambte

Reinders behoorde niet tot degenen die door hun enorme prestaties een stempel op hun tijd zetten. Hij had de maat van zijn omgeving en moet beoordeeld worden in het verband van zijn tijd om datgene, wat hij tot de bouwkunst heeft bijgedragen, op de juiste betekenis te schatten. Door alle gegevens die over de stadsarchitect te verkrij-

gen waren te verzamelen, is een beeld opgebouwd van vooral de omstandigheden waaronder hij werkte. Reinders heeft voor zover de bronnen onthullen geen gebouwen ontworpen en uitgevoerd in opdracht van particulieren in zijn vrije tijd. Dit is niet met zekerheid te zeggen, omdat geen persoonlijk dossier van hem is gevonden. Vooralsnog wordt ervan uitgegaan dat zijn ontwerpen voortkwamen uit opdrachten die hij als stadsarchitect kreeg van de raad.

De stadsarchitect uit de negentiende eeuw stak in de communis opinio niet uit boven de gemiddelde burgerman. Een dergelijke sfeer van eenvoud lijkt te passen bij Reinders. Het is in dit verband tekenend dat er van hem geen portret bekend is. Vooral de eigenschappen ijver, toewijding, stiptheid, zin voor orde, bereidwilligheid om dienstbaar te zijn, maakten hem tot een goede stadsbeambte.

* Dit artikel verscheen eerder, in uitgebreidere vorm, in het *Bulletin*, orgaan van de KNOB (Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond), 2000-4.

Noten

Gebruikte afkortingen:

GAZ Historisch Centrum Overijssel,
collectie voormalig Gemeentearchief Zwolle
AAZ01 Administratieve stadsarchieven
AAZ02 Administratieve stadsarchieven
DA002 Dienst openbare werken, 1842-1949

- ¹ GAZ, AAZ02-24, Register van de Notulen van de Gemeenteraad te Zwolle, 30 januari 1855.
- ² GAZ, AAZ02-704, 1 maart 1855.
- ³ GAZ, AAZ02-03123, Sterfte-statistiek 1865-1876, 21 juli 1870.
- ⁴ R. Vijfwinkel, K.P. Companje, W.J. de Geus en M.M. Hegener, *'s Haags werken en werkers, 350 jaar gemeentewerken (1636-1986)*, p.130.
- ⁵ Gemeentearchief Den Haag, Algemeen Verslag van de Werkzaamheden en Notulen der Vergaderingen, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* (Instituutsjaar 1889-1890), 11 februari 1890, p.36-37.
- ⁶ GAZ, AAZ01-409, Register voor de ambtenaren der Gemeente 1821-1842, artikel 1.
- ⁷ GAZ, AAZ01-409, Register 1821-1842, artikel 3.

- ⁸ GAZ, AAZ01 art.8.
- ⁹ GAZ, AAZ01 subonderdeel 3, art.4.
- ¹⁰ GAZ, AAZ01 subonderdeel 4, art.4.
- ¹¹ GAZ, AAZ01 art.16.
- ¹² GAZ, AAZ01 art.17.
- ¹³ GAZ, AAZ02-3041, Instructies voor het gemeentepersoneel 1778, art.3.
- ¹⁴ B. Lamberts en H. Middag, *Architectuur en stedenbouw in Overijssel 1850-1940* (Zwolle 1991) p.134.
- ¹⁵ GAZ, AAZ01-409, Register 1821-1842, art.8.
- ¹⁶ W.A.Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle* (1973 Zwolle) p.243.
- ¹⁷ Het Nationaal Archief, Tweede Afdeling, archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Vijfde Afdeling Onderwijs, 1848-1876, inventarisnummer 755, no.93, 5 april 1865, p.192.
- ¹⁸ GAZ, DA002-105, 24 juli 1865, p.663.
- ¹⁹ L.H. Eberson, Ebersons Bouwkunst, *Overzicht van de onuitgegeven werken onzer Nederlandsche tijdgenooten*, uitgegeven tussen 1873-1875.
- ²⁰ Het Nationaal Archief, 186, 16 juli 1867, p.716.
- ²¹ Eberson, 1873-1875 Arnhem.
- ²² Jubileumcommissie, *Gedenkboek; honderd jaar rhbs Zwolle 1867-1967*, p.20.
- ²³ GAZ, DA002-461, 21 september 1855.
- ²⁴ GAZ, DA002-13, 6 januari 1862.
- ²⁵ Verslag van de Raad der Gemeente Zwolle 1875, p.8.
- ²⁶ P.J.C. de Boer, *De Zwolse 'Fabrieks- en handwerknijverheidstentoonstelling' van 1860*, p.62.
- ²⁷ De Boer, p.63.

Het oude Sophia in ansichtkaarten

In 1884 werd op de hoek van de Rhijnvis Feithlaan en de Nieuwe Vecht een uiterst modern ziekenhuis geopend. De naam was ontleend aan koningin Sophie (1818-1877), de eerste echtgenote van koning Willem III. De Zwolse raad wilde met deze vernoeming de nagedachtenis eren van de koningin, die Zwolle op 18 juli 1874 had bezocht en die zoveel voor de ziekenverpleging had gedaan. In 1880 begon de bouw en op 1 oktober 1884 kon het ziekenhuis geopend worden. Het ontwerp was van de toenmalige stadsarchitect J.L. van Essen en kostte, compleet met inventaris, f 70.000,-.

Sindsdien vond meermalen verbouwing en nieuwbouw plaats. Op 13 maart 1915 werd een nieuwe vleugel, die was ontworpen door stadsarchitect Lourens Krook, met veel redevoeringen in gebruik genomen. In 1935 kreeg het Sophia Ziekenhuis een uitbreiding, van een voor die tijd ongekend moderne architectuur. Stadsarchitect Jan Gerko Wiebenga ontwierp de nieuwe vleugel in de stijl van het Functionalisme.

Het Sophia bleef bijna negentig jaar aan de Rhijnvis Feithlaan gevestigd. In 1972 verhuisde het hospitaal naar de Ceintuurbaan aan de rand van de stad. De hoofdingang kwam aan de Dokter van Heesweg. Na de fusie met het ziekenhuis De Weezenlanden in 1998 werd het Sophia Ziekenhuis een locatie van de Isala-klinieken. Beide ziekenhuizen willen in 2010 een nieuw gebouw betrekken, dat op de grond van het nieuwe Sophia Ziekenhuis moet verrijzen.

Van ziekenhuis tot kunstacademie

Op de zolderverdieping van het oude Sophia Ziekenhuis was gedurende ruim twintig jaar kunstenaarsvereniging Het Palet gehuisvest. In juli 2002 kreeg de vereniging van de gemeente Zwolle te

horen dat ze het pand zo snel mogelijk moest verlaten om plaats te maken voor de kunstacademie van Hogeschool Constantijn Huygens te Kampen. Het voormalige ziekenhuis zal daartoe worden verbouwd naar een ontwerp van architect Hubert-Jan Henket. Henket heeft een nieuwe vleugel langs de Nieuwe Vecht ontworpen die in stijl en hoogte aansluit op het ontwerp uit de jaren dertig van architect Wiebenga. Ook achter het hoofdgebouw van het voormalige ziekenhuis komt nieuwbouw.

Het oude Sophia Ziekenhuis is eigendom van de gemeente. Renovatie en nieuwbouw ten behoeve van de Hogeschool Constantijn Huygens worden op kosten van de gemeente uitgevoerd. De totale kosten worden geraamd op ongeveer elf miljoen euro.

Jeanine Otten

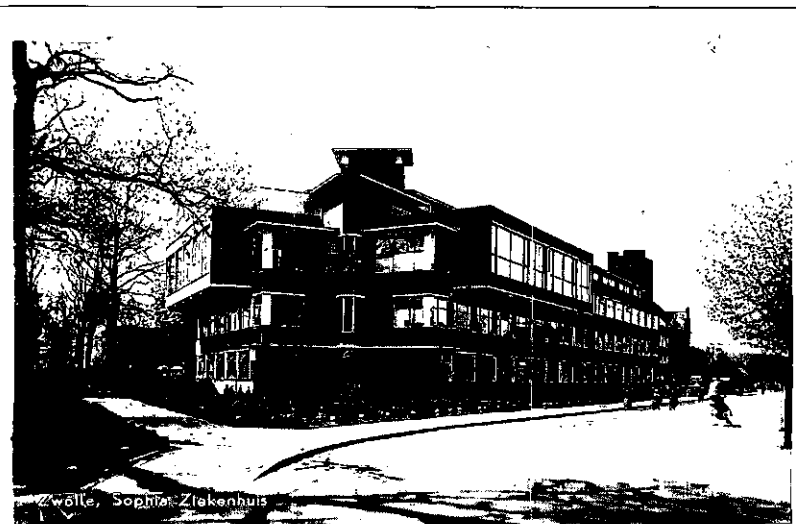

Het oude Sophia Ziekenhuis, ontworpen door stadsarchitect J.L. van Essen, geopend 1 oktober 1884. Prentbriefkaart uitgegeven door J.H. Schaefer te Amsterdam, met poststempel Zwolle, 2 oktober 1901. (Collectie HCO)

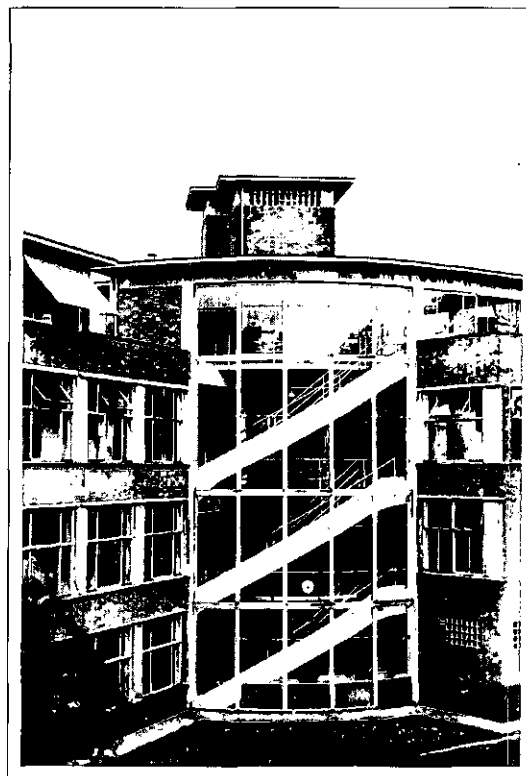

K.L.M. Foto Copyright

Het Sophia Ziekenhuis in 1950, vanuit de lucht. Links de Nieuwe Vecht, rechts de Rhijnvis Feithlaan. Op de voorgrond de nieuwbouw uit de jaren dertig door stadsarchitect J.G. Wiebenga. Prentbriefkaart uitgegeven door Aerofoto KLM, met poststempel Zwolle, 15 oktober 1956. (Collectie HCO)

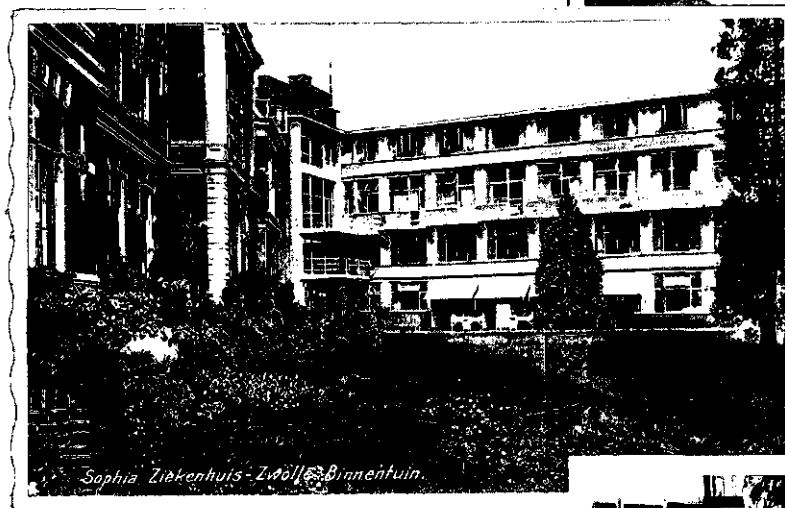
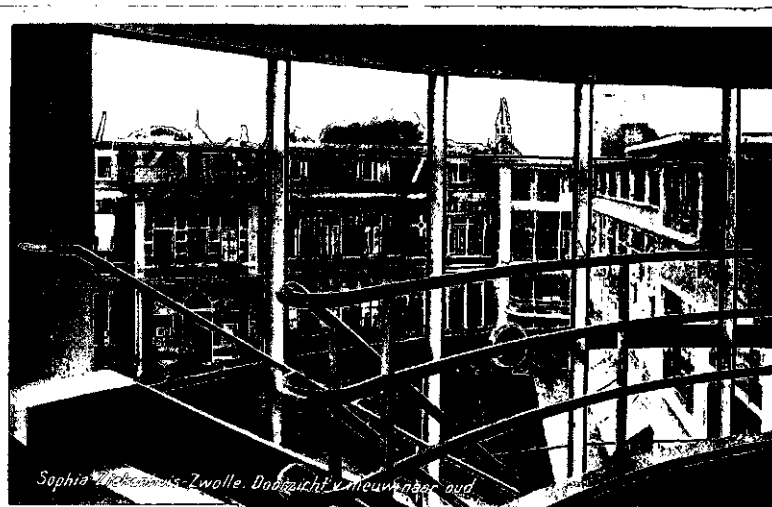

Het gedeelte van het Sophia Ziekenhuis gebouwd door stadsarchitect J.G. Wiebenga. Prentbriefkaart uitgegeven door N.V. Vroom & Dreesman te Zwolle, met poststempel Zwolle, 15 augustus 1948. (Collectie HCO)

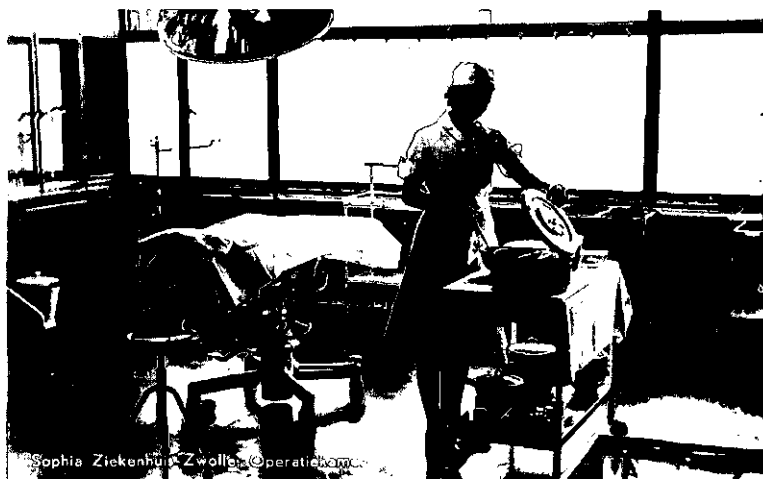

Het trappenhuis in het Sophia Ziekenhuis, ontworpen door stadsarchitect J.G. Wiebenga. Prentbriefkaart uitgegeven door een onbekende uitgever, zonder poststempel. (Collectie HCO)

Uitzicht vanuit het trappenhuis naar het oudste gedeelte van het Sophia Ziekenhuis. Prentbriefkaart uitgegeven door H. Hartman te Zwolle circa 1935, met poststempel Zwolle, 21 juli 1938. (Collectie HCO)

De binnentuin van het Sophia Ziekenhuis, met links het oudste gedeelte uit 1884, rechts het gedeelte uit 1935. Prentbriefkaart uitgegeven door H. Hartman te Zwolle circa 1935, zonder poststempel. (Collectie HCO)

De operatiekamer in het Sophia Ziekenhuis. Prentbriefkaart uitgegeven door een onbekende uitgever, zonder poststempel. (Collectie HCO)

Een hoffelijk gebaar naar veehouder en melkverkoper Logtenberg

Siem van der Weerd

Zwolle heeft, in tegenstelling tot de buurstedden Hattum en Kampen, in de vorige eeuw niet te maken gehad met het uitplaatsen van binnenstadsboerderijen. De boerderijen hier bevonden zich al buiten de grachten. In Dieze, voor de Kamperpoort en in Assendorp trof men tal van kleine melkveebedrijven aan, die als neveninkomst vaak ook nog groenten op de 'koude grond' verbouwden.

De boerengezinnen zorgden doorgaans zelf voor de afzet van de producten. Op sommige boerderijen werd ook nog boter of kaas gemaakt, maar vrijwel altijd werd geprobeerd de melkproducten en de groenten aan het eigen klantenbestand uit te venten.

Jan Logtenberg (1827-1896) die getrouwd was met Gerridina Schutte, woonde vanaf 1861 aan de Assendorperstraat O/387. Tegenover zijn boerderij zou later, in 1902, de Dominicanenkerk en het klooster verrijzen. Zowel van deze boerderij als van het interieur is nog een foto aanwezig. Deze twee foto's geven een duidelijk beeld van hun woon- en leefomgeving. Het is opvallend hoe de familie zocht naar nieuwe afzetmogelijkheden voor de melkproducten, met het doel meer omzet en betere prijzen te behalen. Zoon Antonie (geb. 1866) bezat daarvoor een creatieve en zakelijke geest.

Waarschijnlijk exploiteerde veehouder en melkverkoper Jan Logtenberg samen met Antonie

Boerderij van de familie J. Logtenberg (geb. 1827) aan de Assendorperstraat O/387, tegenover het latere kerk / kloostercomplex, omstreeks 1887. (Collectie Dijk/Logtenberg)

Interieur van de boerderij van de familie Logtenberg aan de Assendorperstraat. Waarschijnlijk is deze foto genomen in 1887. Het meeste meubilair is nog steeds in familiebezit. Rechts van de staartklok hangt een geborduurd 'trouwdoek' uit 1861; het jaar dat Jan Logtenberg en Gerridina Schutte, de ouders van Antonie, trouwden. De foto is vermoedelijk in de zomer genomen, want de kachel is verwijderd. Op de kachelplaat staat nu de Statenbijbel met koperen sloten. Boven de schoorsteen hangt een ingelijste plaat met een bijbelse voorstelling, uitgegeven door Joh. de Liefde. Op dezelfde hoogte links daarvan hangt een verzamelplaat van bekende kerkreformatoren uit verschillende landen. (Collectie Dijk/Logtenberg)

reeds vanaf 1895 een melksalon aan de Oude Vismarkt 36. Eind 1900 werd een herenhuis met tuin, Diezerstraat E/33, later als 66 genummerd, gekocht van de handelaar in ijzerwaren en landbouwwerktuigen Oeds de Leeuw. Via een openbare veiling deed deze het, met de aanwezige gaskronen en gasarmaturen, onder het toezien van notaris Van Reede van de hand voor ruim veertienduizend gulden. Timmerman Tijmen Disselhof verklaarde 'te hebben geboden voor Koopman en Winkelier Antonie Logtenberg'. De verhuizing van de Oude Vismarkt naar de Diezerstraat betekende dat de zaak voortaan op een A-locatie was gevestigd. De nieuwe salon was ook vanaf het Gasthuisplein te bereiken. Op de tuinmuur daar stond met forse letters aangegeven: 'Melkinrichting J. Logtenberg'.

De kroon op het werk

Begin september 1895 kreeg Zwolle hoog bezoek. Koningin-regentes Emma en haar dochter het jonge koninginnetje Wilhelmina waren enkele dagen in Zwolle te gast. Het stadsbestuur, met

burgemeester jhr. W.C.Th. van Nahuijs voorop, was al een hele tijd druk geweest met de voorbereiding. Niet alleen moesten de feestelijkheden goed verlopen, ook het bedrijfsleven zag een schone kans zich bij dit bezoek te presenteren in de hoop zo een graantje mee te pikken van dit niet alledaagse gebeuren. Uniek was dat het koninklijk bezoek eerst aan vier en later nog aan enkele andere bedrijven een eervolle en blijvende herinnering naliet in de vorm van een hofleverancierpredikaat. Burgemeester Van Nahuijs heeft bij de verlening daarvan zeker een belangrijke rol gespeeld.

J. Logtenberg 'veehouder en melkverkooper' aan de Assendorperstraat; de gebroeders F.G. en D. Boerboom, die een zaak dreven in galanterieën aan de Melkmarkt; de boven al genoemde handelaar in ijzerwaren en landbouwwerktuigen O. de Leeuw uit de Diezerstraat en de lakfabrikanten A.C. en H. Klinkert in de Bloemendalstraat, handelende onder de firma Klinkert & Co, zagen hun wens om zich hofleverancier te mogen noemen, bekroond.

Op 23 oktober 1895 werd hen via de hofcom-

missie, de instantie die deze verzoeken behandelde, een 'vergunning verleend tot het voeren van het Wapen van Hare Majesteit de Koningin-Weduwe'. Burgemeester van Nahuijs berichtte op 25 oktober de hofcommissie, dat hij de bijbehorende diploma's had uitgereikt en de benodigde verklaringen bijgaand en ondertekend terug stuurde. Klinkert was kennelijk slechts gedeeltelijk aan zijn trekken gekomen want de burgemeester schreef in dezelfde brief: 'laatsgenoemden [A.C. en H. Klinkert] is meegedeeld, dat hun verzoek,

om hun zaak Koninklijke Fabriek te noemen, door Hare Majesteit niet is ingewilligd.' Ook een herhaald verzoek sorteerde geen effect.

'In een der voorsteden'

Uit raadpleging van het Koninklijk Huisarchief blijkt dat de toekenning van het predikaat hofleverancier aan Logtenberg nogal wat voeten in de aarde heeft gehad.

Een brief (zie kader) die Jan Logtenberg op 9 september 1895 aan de koningin-regentes stuurde, straalt verbondenheid uit met het Koninklijk Huis. Op een bescheiden manier vroeg hij daarin om een blijvende herinnering aan de voor hem onvergetelijke septemberdagen.

Zoals toen gebruikelijk moest de burgemeester een nader onderzoek instellen en een standaard formulier invullen over de aspirant hofleverancier. Welnu, over de omvang van de zaak kon de burgemeester kort zijn: 'Groote omzet, behoort tot de voornaamste melkverkoopers.' De soliditeit van de zaak was: 'Hoogstgunstig'. Dat de zaak, in dit geval, de boerderij, al vanaf 1829 had bestaan en dat Logtenberg Nederlands Hervormd was, werkte zeker in zijn voordeel. Maar op de vraag hoe het uiterlijk voorkomen der zaak was en 'of dezelve op een gunstig gelegen stand in de gemeente gedreven wordt', antwoordde burgemeester van Nahuijs vernietigend: 'Onaanzienlijk en wordt gedreven in één der voorsteden.' Het advies van de burgemeester luidde dan ook: 'Wijl adressant tot de boerenstand behoort en zijn zaak op een min goeden stand wordt gedreven, wordt in overweging gegeven het verzoek niet in te willigen.'

De hofcommissie nam het advies van de burgemeester over en adviseerde de koningin-regentes negatief. Toen de particulier secretaris van de koningin het advies bestudeerd had en met Emma had gesproken, gaf het hem aanleiding een brief op poten terug te sturen naar de hofcommissie. De koningin was namelijk wel bereid aan Logtenberg het wapen te verlenen, 'en overigens, [zo deelde de secretaris mee] een Veehouder en Melkverkooper wel meestal niet in het midden van eene stad zal wonen, en veelal een boer zijn zal.'

De opstelling van koningin Emma en haar manier van handelen in deze zaak komt precies

'Aan Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden

Mevrouw!

Geeft met den diepsten eerbied te kennen: Jan Logtenberg veehouder en melkverkooper woonende in de Assendorperstraat te Zwolle;

dat hem de hooge eer te beurt gevallen is, tijdens het verblijf van Hare Majesteiten de Koningin en de Koningin Regentes in de gemeente Zwolle, twee malen per dag ter Hoogst derzelve gebruik, melk te mogen leveren aan den Heer Commissaris der Koningin in de Provincie Overijssel;

dat hij vertrouwt dat op de qualiteit der geleverde melk in geen enkel opzigt eenige aanmerking is gemaakt, maar zij integendeel in allen deele goed zal zijn bevonden en dat hij dat vertrouwen grondt, allereerst op de omstandigheid dat hij er eenen uitmuntenden veestapel op na houdt (zijnde hij immers ter dier zake reeds tweemalen van wege de Geldersch Overijsselsche Maatschappij van Landbouw met verguld zilver en zilver bekroond) en in de tweede plaats op het feit dat hij vooral gedurende het verblijf der vorstinnen in Zwolle, met buitengewone voorzichtigheid en nauwkeurigheid bij het melken enz. is te werk gegaan;

dat hij zoo gaarne, mede als herinnering aan de onvergetelijke dagen van 2 tot 5 september 1895, verlof zoude bekomen om den titel van Hofleverancier te voeren;

Redenen waarom requestrant met diepen eerbied Uwe Majesteit verzoekt;

Dat het Uwe Majesteit moge behagen, requestrant den titel van Hofleverancier te verleen.

Zwolle 9 september 1895

't welk doende enz.

Jan Logtenberg.'

Transcriptie van de brief van Jan Logtenberg aan koningin Emma, gedateerd 9 september 1895. Moeder en dochter logeerden tijdens hun bezoek aan Zwolle in het Gouverneurshuis, de residentie van de commissaris van de koningin. Logtenberg refereert daarom in de brief aan zijn leveranties aan de commissaris.

overeen met wat haar dochter Wilhelmina ruim vijftig jaar later over haar moeder schreef: 'Zij [Emma] dreef de spot met hoogmoed, ijdelheid en het zich verhoovaardigen of op iets laten voorstaan.'

Min of meer gedwongen schreef vervolgens de hofcommissie opnieuw aan burgemeester van Nahujs. In deze brief werd nog eens fijntjes meegedeeld dat het voor de koningin welhaast vanzelfsprekend was dat een boer niet in de binnenstad zou wonen.

Van Nahujs berichtte op 11 oktober 1895 dan ook maar terug dat 'aangezien Hare Majesteit wel geneigd blijkt te zijn aan Logtenberg het wapen te verleen, er thans voor mij geen overwegende redenen meer bestaan bij het door mij gegeven afwijzend advies te volharden.'

Wellicht behoort Logtenberg tot de weinige boeren en plattelanders die hofleverancier werden en zó hoffelijk en met respect door de Kroon zijn benaderd.

Melksalon de Kroon

Eén van de eerste acties die de vier Zwolse bedrijven na de toekenning van het hofleverancierpredikaat ondernamen was het laten gieten van de hofleverancierborden bij het gerenommeerde bedrijf 'De Pletterij' te Den Haag. Zo'n bord aan de gevel hielp sterk mee om de naamsbekendheid te vergroten en een zaak nog meer uitstraling te geven.

Voor de melksalon van vader en zoon Logtenberg, die voortaan 'Melksalon de Kroon' heette, werd ook het servies aangepast en voorzien van de opdruk: 'J. Logtenberg Hofleverancier, veehouder en melkverkooper Zwolle'. Eén kopje uit 1895 prijkt nog steeds in de oude vitrinekast van de familie.

'T is Oranje, 't blijft Oranje

Ter gelegenheid van de kroning van Wilhelmina op 31 augustus 1898 werden ook in Zwolle voorbereidingen voor een feest getroffen. De familie Logtenberg trok, ditmaal in de persoon van Antonie, opnieuw de aandacht. Weer probeerde hij het bedrijf te promoten, door op die dag mee te rijden in de feestelijke optocht. Zijn melkventerswagen

was voor die gelegenheid omgetoverd tot een waar kunstwerk waarin de Peperbus boven alles uittoerende. De afbeelding van de jonge vorstin prijkte in het midden en natuurlijk stonden achter op de wagen prachtige gepoetste koperen melkbussen. Ook waren er rijtuiglampen bevestigd. De opbouw van de wagen was geheel onzichtbaar door een prachtig, rondom de wagen gehangen, gekleurd doek met daarop het jaartal 1898, het devies van de Oranjes 'Je Maintiendrai' en daarboven de kapitale letter W van Wilhelmina. Het zogenaamde Wilhelminalaken werd geleverd door de firma Hes & Co in de Diezerstraat. Om extra kracht bij te zetten was de wagen voor deze gelegenheid bespannen met twee paarden.

De volgende dag berichtte de *Zwolse Courant*: 'De keurige wagen van de firma Logtenberg verwierf de tweede prijs. Niettegenstaande de kleinere afmetingen had men hier op zeer smakvolle wijze alle attributen van het bedrijf weten aan te brengen, en 't geheel maakte, wat juist bij een melkfirma past, een indruk van groote netheid en helderheid.'

Gevel Gasthuysplein

Gevel van de achteringang van 'Melksalon de Kroon' aan het Gasthuysplein. Tekening uit het verbouwingsplan voor de heren Wulffen Wachters ten behoeve van een bioscoop en theater, 1911. (Collectie HCO)

Deze reclamekaart is waarschijnlijk gedrukt in 1895, het jaar dat Logtenberg hofleverancier werd. Op het origineel staan de spijlen van het hek opengewerkt in de kaart, veel fraaier dan op een afdruk is aan te geven. Het hofleverancierbord is duidelijk zichtbaar in de linkerbovenhoek. (Collectie Dijk/Logtenberg)

Versierde melkwagen van de familie Logtenberg-ter Molen ter ere van het kroningsfeest van koningin Wilhelmina, 31 augustus 1898. De Peperbus torent boven de kunstige versieringen op de wagen uit. Op de bok van de wagen zit Antonie Logtenberg, zijn broer Gerit staat voor de paarden (kijkt in de lens). (Foto J.J.D. de Graaf. Collectie Dijk/Logtenberg)

De duizenden bezoekers en feestgangers in de stad moeten er, net als Antonie zelf, wel van genoten hebben.

Het prachtige en kleurrijke doek waarmee de wagen van Logtenberg tijdens de optocht op 31 augustus 1898 was behangen. (Foto H. van Dijk)

Blijvende herinneringen aan de Kroon

Tot 1911 kon men bij Logtenberg in de Diezerstraat heerlijk genieten van een kopje melk, chocolademelk of koffie en wellicht ook van andere zelfbereide producten, zoals dikke melk. Wat precies de aanleiding voor de opheffing van de zaak was, valt niet meer met zekerheid te achterhalen maar een sterk vermoeden is er wel. Al vanaf 1903 kon men in de suite achter de melksalon ook genieten van natuurpanorama's uit andere landen. Deze attractie, door Antonie dan ook Wereldpanorama genoemd, bood voor enkele stuivers de mooiste reïsimpresies uit verre landen. De *Zwolsche Courant* had het panorama ook bezocht en schreef op 4 februari 1903: 'Voor mensen met een beperkte beurs, die niet in de gelegenheid zijn de natuur daar ginds zelf te gaan bewonderen, is deze inrichting een uitkomst en men zal zijn geld zeker niet beklagen.'

Hoewel er nog geen sprake was van film, werd Diezerstraat 66 al wel bekend als een plek in Zwolle waar programma's met bewegende (foto)beelden te zien waren. Twee exploitanten van bio-

scooptheaters in Groningen, L.H.J. Wachters en F.Chr.H.E. Wulff, raakten geïnteresseerd in deze nevenactiviteiten van Logtenberg. Het pand in de Diezerstraat werd op 7 april 1911, ruim tien jaar nadat het werd gekocht, weer van de hand gedaan en voor een stevige prijs op naam van de Groningers overgeschreven. Ruim achtduizend gulden winst leverde deze transactie voor Logtenberg op.

De volgende maand reeds diende de Zwolse architect Douwe de Herder namens zijn opdrachtgever Wulff een verbouwingstekening in bij de gemeente voor een 'bioscope'. Boven de verbouwde onderpui moest voortaan volgens tekening in kapitalen prijken: BIOSCOOP – THEATER – DE KROON.

Bioscoop de Kroon bleef ruim tachtig jaar op dezelfde locatie in de Diezerstraat gevestigd. Tegenwoordig bevindt dit filmtheater zich in een nieuw pand aan de andere kant van het Gasthuisplein, maar de naam 'De Kroon' is er nog steeds aan verbonden.

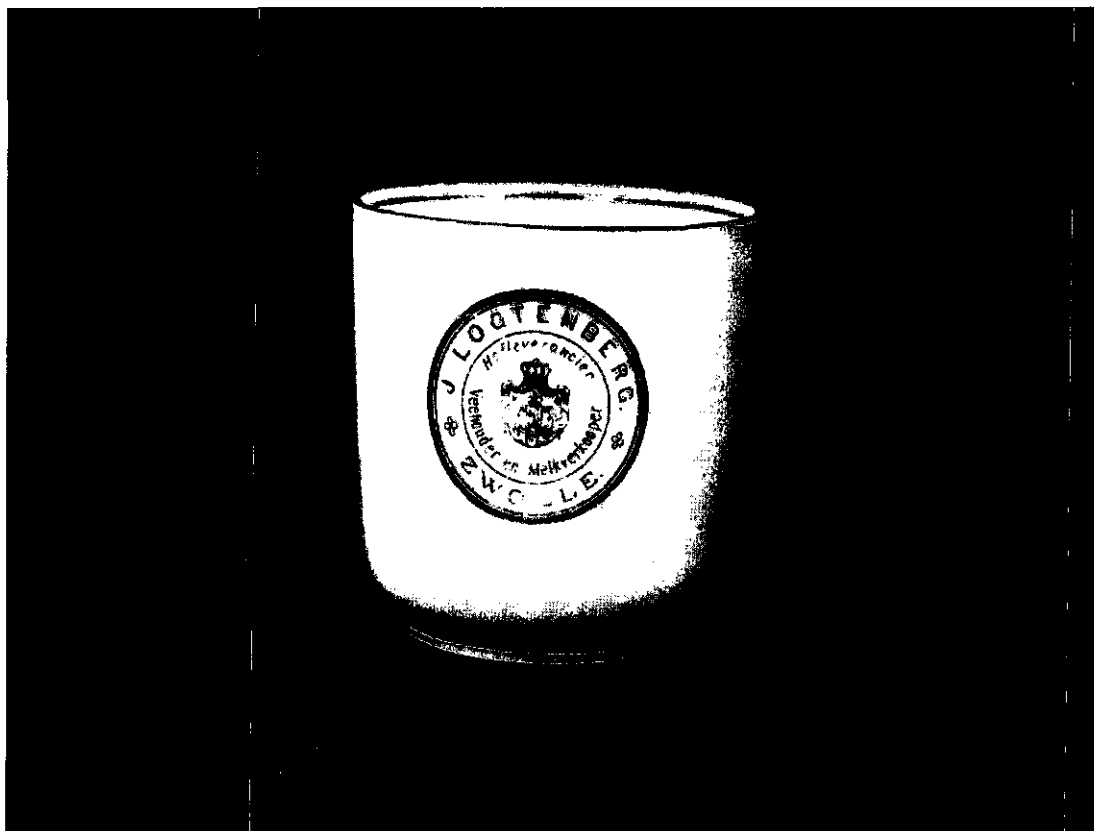

Jan Logtenberg uit Oldeneel, in 1943 in opdracht van zijn klanten gefotografeerd op de Eekwal. Aan de achterkant van de foto is vermeld: 'Ondergetekenden (35), allen afnemers van uw producten, hebben met veel genoegen aan uw op uw 40-jarig jubileum gegeven huldeblijk bijgedragen'. Jan, beter bekend als 'Dikke Jan', woonde bij het Kleine Veer en was een zoon van Berend Jan, de oudste broer van Antonie Logtenberg. Net als de versierde wagen van Antonie was ook deze wagen van het type kaasbrik. Achter op de wagen zijn twee koperen melkbussen zichtbaar. (Collectie Dijk/Logtenberg)

Het bewaard gebleven wapenbord zoals het aan de gevels van de melksalons aan de Oude Vismarkt en de Diezerstraat en de boerderij aan de Kleine Veerweg heeft gehangen. De kleuren zijn door het overschilderen niet meer oorspronkelijk. Dit model wapenbord van Koningin Emma werd vervaardigd in de periode 1891-1898. Het wapen rechts is dat van Koningin Emma, eronder is in het Latijn haar devies vermeld: 'Palma sub pondere crescit', de palm groeit tegen de verdrukking in. Helemaal onderaan staat nog duidelijk leesbaar 'Pietterij Den Haag', de naam van het bedrijf dat het bord goot. (Foto H. van Dijk)

Een kopje uit 1895,
gebruikt in de melksa-
lons van Logtenberg.
(Foto H. van Dijk)

Logtenberg uut de Krone

Natuurlijk werd na het sluiten van de melksalon en de daarop volgende verbouwing tot bioscoop het hofleverancierbord verwijderd. Na enige tijd werd dit, wellicht in strijd met de gedragscode, bevestigd aan de nog nieuwe boerderij van Gerrit Logtenberg, de negen jaar jongere broer van

Een advertentie van
'Melksalon de Kroon'
in de 'Zwolse Courant'
van 21 juli 1902.

Melksalon „De Kroon”
ZWOLLE Diszerstraat E 33
Aanbevelend
Firma J. LOGTENBERG
HOFLEVERANCIER

Antonie, aan de Kleine Veerweg 5 in Schelle. Daar hangt het ook al sinds lang niet meer, want in 1940 viel het oog van de Duitsers er op en moest het weg. De drie bevestigingspunten in de voorgevel zijn nog wel steeds duidelijk zichtbaar. Gelukkig is het bord bij alle consternatie in die tijd niet verloren gegaan. Hoewel het is overgeschilderd en de originele kleuren niet meer aanwezig zijn, wordt het nog zeer gave bord zorgvuldig door de familie bewaard. Ook in Schelle had het bord een functie. Enkele ouderen uit de buurtschappen Schelle en Oldeneel herinneren zich nog dat ter onderscheiding van andere in de omgeving wonende Logtenberg's, deze familie werd aangeduid met: 'Logtenberg uut de Krone'.

Literatuur

M.R. van der Krogt, *Een koninklijk gebaar. Hofleveranciers in Nederland*. Zaltbommel 2000

'Begravenis van het slachtoffer van de moord te Ommen'

Voor ons ligt een bruinige foto (albuminedruk) van 16,5 x 22,5 cm met de afbeelding van een menigte die zich verzameld heeft voor de kazerne van de Koninklijke Marechaussee, in de bocht van de paardentram. Links hangen twee jongens zelfs in de lantaarnpaal om alles goed te kunnen zien. In het midden staat een lijkkoets, een zogenaamde zijlader, met opgenomen gordijnen, getrokken door twee paarden met dekleden. Wat meer naar links zijn nog twee landaauers (schuitjesmodel) te zien. Voor de lijkwagen staan soldaten van de landwacht met muziekinstrumenten en wat meer op de voorgrond een groepje marechaussees. Het publiek is zomers gekleed, tussen de vele pettendragers en vrouwen in Zwolse dracht zien we ook mannen, vrouwen en kinderen met strohoeden. De stoet staat op het punt zich in beweging te zetten.

De foto, gemaakt door de Zwolse fotograaf P.J. Bieseman (1860-1931), werd in 2003 aan het Historisch Centrum Overijssel geschonken door de heer Th.J.C. (Dick) van Zuidam te Elburg. Zijn grootvader, Augustinus Franciscus Verbeke (geboren 2 mei 1880 te IJzendijke) was in de periode dat deze gebeurtenis plaatsvond brigadier bij de Koninklijke Marechaussee te Zwolle. Hij staat ongetwijfeld in het groepje brigadiers voor de kazerne. De kazerne was van 1889 tot 1931 op Beestenmarkt 7 (later Harm Smeengekade) gevestigd. Vóór 1889 was dit het logement 'de Zeven Provinciën', vanwaar de omnibussen naar het Katerveer vertrokken om de passagiers naar de boten der Rijn- en IJsselstoombootmaatschappijen te brengen. De kazerne verhuisde in 1931 naar de nieuwe kazerne aan de Meppelerstraatweg 19.

Arnoldus Hoekstra

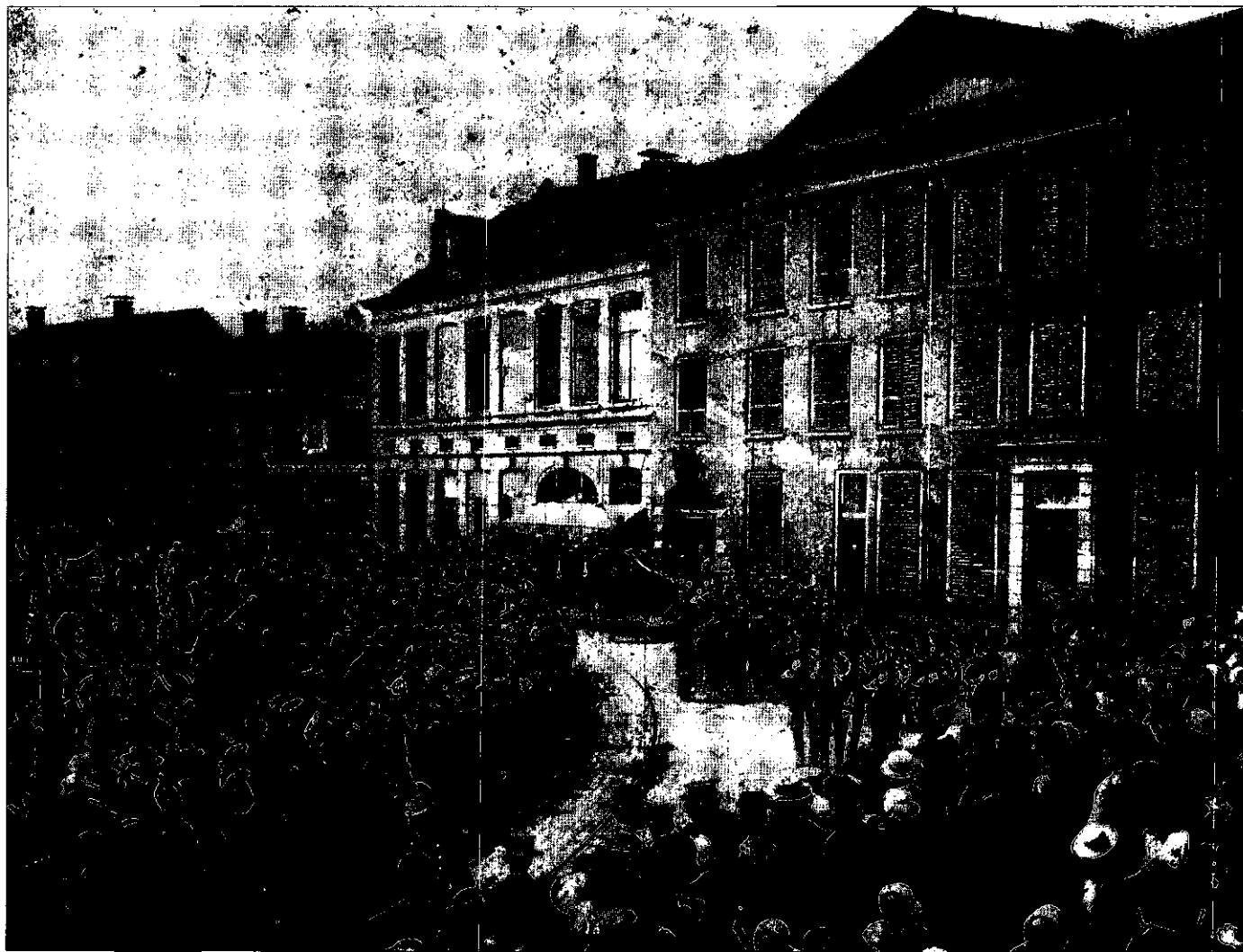
De gebeurtenis zelf betreft de uitvaart van marechaussee Arnoldus Hoekstra op 9 augustus 1902.¹

Arnoldus Hoekstra (geboren 13 december 1875 te Wijtgaard) werd op 5 augustus 1902 als marechaussee te paard van de te Ommen gevestigde Brigade Koninklijke Marechaussee bij de achtervolging van een stropers neergeschoten.

Bij de aanleg van de spoorlijn Zwolle-Ommen in 1902 waren in Ommen veel personen werkzaam. Onder hen bevond zich een veertigtal grondwerkers uit Noord-Brabant, die daar gehuisvest waren in een keet en die zich in hun vrije tijd bezig hielden met wildstropen. De marechaussee verrichtte daarom speciaal dienst in het jachtveld.

In de namiddag van 5 augustus 1902 waren de marechaussees Hoekstra en De Lange, beiden ongehuwd en plichtsgetrouwe, dienstijverige ambtenaren, met toestemming van hun brigadecommandant vrijwillig het veld ingetrokken om te proberen een wildstropers te pakken. Omstreeks acht uur 's avonds ontdekten ze in de buurt van de spoorbrug over de Regge in de buurtschap Giethmen drie stropers waarvan één in het bezit was van een geweer. De achtervolging werd onmiddellijk ingezet. Hoekstra was de stropers met het geweer tot op zeer korte afstand genaderd toen deze zich omdraaide, het geweer op Hoekstra richtte en een schot loste. Hoekstra werd dodelijk in de borst getroffen. Hij had nog net kans gezien om zijn revolver te grijpen en een schot te lossen, maar zonder de stropers te raken. De getroffen werd naar Ommen vervoerd, waar de plaatselijke arts dr. Warnsinck direct ter plaatse was. Hij kon echter geen hulp meer verlenen. Hart, long, lever en maag waren doorboord, zodat de dood spoedig intrad. Bij de lijkschouwing in het Sophia Ziekenhuis door de artsen Frank en Vitringa bleek dat Hoekstra door 63 hagelkorrels was getroffen, waarvan enkele tot aan zijn ruggegraat waren doorgedrongen. Daar marechaussee De Lange de

Jeanine Otten

*Lijkwagen met het stof-
felijk overschot van
marechaussee A. Hoek-
stra voor de kazerne van
de Koninklijke Mare-
chaussee te Zwolle op
Beestenmarkt 7 (nu
Harm Smeengekade),
9 augustus 1902. (Foto
P.J. Bieseman, collectie
HCO)*

dader had gezien, leverde de arrestatie weinig moeilijkheden op. Dezelfde avond werden in de eerder genoemde keet vijf polderwerkers gearresteerd. De dader was een zekere Jacobus van Groese, 24 jaar oud, uit het Brabantse Wagenberg. Hij ontkende dat hij op Hoekstra had geschoten. Het geweer was volgens hem per ongeluk afgegaan toen de marechaussee hem naderde. Van Groese werd te Zwolle veroordeeld tot een gevangenisstraf van zes jaar, wegens het opzettelijk aan een ander toebrengen van zwaar lichamelijk letsel, de dood ten gevolge hebbend.²

De begrafenis

Het lichaam van Arnoldus Hoekstra werd op zaterdag 9 augustus 1902 op plechtige wijze ter aarde besteld op het rooms-katholieke kerkhof te Zwolle. Een grote menigte had zich voor de kazerne aan de Beestenmarkt verzameld om de laatste eer te bewijzen. Om half twaalf zette de stoet zich in beweging, voorafgegaan door de muziek van het instructie-bataljon te Kampen. Uit de hele divisie waren afgevaardigden gezonden. Op de baar lagen zes kransen, van de officier van Justitie te Zwolle, van de burgemeester en van de bevol-

king van Ommen, van de officieren en van de marechaussee der derde divisie en ten slotte van zijn kleine vriend Alex Warnsinck. De degen en de sjako rustten op de kist. De slippers van het lijkkleed werden gedragen door vier marechaussees, de naaste kameraden van de overledene, waaronder De Lange. Enige rijtuiggen met familieleden volgden het stoffelijk overschot.

Met dof tromgeroffel en treurmuziek trok de stoet langzaam door de Zwolse straten, een dichte mensenhaag aan weerszijden. Aan het graf werd Hoekstra door zijn chef de divisie-commandant majoor W.M. Wijnaendts geprezen als een braaf en rondborstig mens, door iedereen geacht, maar ook als een kranige politiedienaar. Daarna sprak de commandant van het district Zwolle, eerste luitenant P. van Oort, en tot slot de burgemeester van Ommen, jhr. J.L. van Nahuijs. Hiermee was

de plechtigheid, die tevens werd bijgewoond door de president van de arrondissementsrechtbank te Zwolle, mr. W.F.E. baron van Aerssen, rechter mr. P.C.A. Sichterman en de officier van justitie mr. J.P. van Outeren, afgelopen en verlieten de familieleden en aanwezigen bewogen het kerkhof. 'Vooral de verloofde van Hoekstra kon men het aanzien hoeveel zij verloren had aan hem, die haar het liefst op aarde was', besloot de *Zwolse Courant* haar verslag van 11 augustus 1902.

Noten

- ¹ Een andere foto, enkele ogenblikken later genomen, werd met het bijbehorende verhaal afgedrukt in *De Prins* op 22 augustus 1902.
- ² *Zwolse Courant*, 7 en 8 augustus, 1902; *De Prins*, 22 augustus 1902, *Guldenboek Marechaussee*, 1971, p. 22.

Trouwbeloften in de Hervormde Kerk van Zwolle rond 1665

Riet Leussink en
Jennie Pruim

Langzaam ploegend door de notulen van de hervormde kerk van Zwolle valt het op hoeveel beroering er in de kerkenraad kan ontstaan als er iets mis gaat met trouwbeloften.

Als je omstreeks 1650 iemand trouwbeloften deed in tegenwoordigheid van twee getuigen, ouders, vrienden of twee eerlijke mensen en je wilde later die beloften intrekken, dan moest je daar heel goede redenen voor aanvoeren. De kerkenraad of de schepenen moesten daar dan hun goedkeuring aan geven. Heimelijke trouwbeloften moesten, als er iets mis ging, bewezen en aanneemelijk gemaakt worden door schriftelijke bewijzen, brieven of documenten, of door het afleggen van een eed. In tegenstelling tot wat in de tijd daarvoor gebruikelijk was (de katholieke tijd) kon je geen recht ontlenen aan de simpele verklaring dat je elkaar 'heimelijke trouwbeloften' had gedaan.

Ouders konden, zonder opgave van redenen, het huwelijk van minderjarige kinderen tegenhouden. Waren de kinderen meerderjarig en de ouders waren het niet eens met de gegeven trouwbeloften, dan beslisten de kerkenraden of de schepenen. Ondertrouwde en verloofde personen die zich bij de kerkenraad hadden laten aantekenen werden drie zondagen in de kerk geproclameerd of afgekondigd. Je werd geacht binnen vier weken na de laatste afkondiging te trouwen in de hervormde kerk. Het kerkelijk huwelijk gold ook als burgerlijk huwelijk. Wilde je thuis trouwen of in een andere gemeente, dan moest daar weer goedkeuring voor gevraagd worden en het kostte extra geld. Als de bruiloft te lang werd uitgesteld, vielen er boetes.

Om gewichtige redenen

In de notulenboeken van de Zwolse hervormde kerk zijn het zowel de vaders als de moeders die

met hun zorgen over hun kinderen naar de kerkenraad gaan. Zo komt op 28 maart 1665 de vrouw van Hendrick Camphuys de heren vertellen dat haar zoon zich wel met Engele Berents heeft verloofd, maar toch niet denkt haar te trouwen, 'om gewichtige redenen', zegt zij. Zij en haar man mogen het meisje niet, dus, heren, als Engele soms mocht komen om zich te laten inschrijven voor de huwelijksvoltrekking, wilt u haar dan zeggen dat u dat niet doet?

Goed, mevrouw, zeggen de heren, maar als het meisje uit zichzelf naar de magistraat gaat vanwege verbroken trouwbeloften dan kunnen wij daar weinig tegen doen.

De term 'om gewichtige redenen' wordt in dit verband vaak gebruikt. De moeder heeft in dit geval de kerkenraad kennelijk kunnen overtuigen dat het meisje een slechte naam heeft, of haar ouders. Om redenen van privacy, veronderstellen wij, wordt dat niet met alle details in de notulen opgenomen.

Het ja-woord en de getuigen

Op 10 april 1662 komt Jan Berentsen Roubol met zijn zoon Berent Jansen Roubol naar de kerkenraadsvergadering om te vertellen dat ze op 21 februari in het huis van Lucas Hermesen waren en dat toen de vrouw van Lucas had toegestemd in een huwelijk tussen Berent en haar dochter Gesien: 'dat sij oock daerop de hant aen de jongman hadde gelanght ende dat de dochter oock geseijt hadde dat sij wel daarmede tevreden was, als de moeder tevreden was ende dat sij selff oock hem als haeren bruydegom de hant hadde gegeven.'

Daarna moet iemand op die belofte zijn teruggekomen maar Berent, met de steun van zijn vader, wil het er niet bij laten zitten en roept getuigen op.

*Minnend paartje.
Tekening door Gesina
Terborch, 1653. (Uit:
Drawings from the Ter
Borch Studio Estate 2)*

Eerst komen Gesien en haar moeder op het matje. Het meisje zegt dat de jongen haar wel trouw had aangeboden, maar dat zij die nog niet aangenomen had. Maar dat zij de volgende zondag in aanwezigheid van haar vrienden dat had willen doen.

Berent wordt om commentaar gevraagd. Hij geeft toe dat Gesien gelijk heeft maar dat Gesien en haar vrienden, op aandringen van haar moeder, samen op het welvaren van bruid en bruidegom gedronken hebben en dat Gesien de vader van Berent vader had genoemd. En dat ze, toen ze een paar dagen tevoren met Berent aan het wandelen was, hem beloofd had dat ze hem nooit zou verlaten. Gesien wordt weer binnen geroepen, maar die houdt vele slagen om de arm. Dan wordt het tijd voor de eerste getuige: Annechien Peters, dienstmaagd van Roubol. Ze is er niet bij geweest toen de trouwbeloften gedaan werden, maar ze zegt dat 'Berent Jansen Roubol ende zijn vader als-

oock de moeder van Gesien Jans haer geseyt hadden, dat het houlijck soo verre was dat het moste voortgaen, dat sij selff mede op 't welvaren van 't houlijck hadde gedroncken. Hadde oock gehoord dat de jonge luyden de ouders onder maelkanderen vader ende moeder noemden.'

Dan wordt Annechien Claessen, dienstmaagd van Lucas Hermsen, gevraagd wat zij van de zaak weet en zij zegt dat zij haar mevrouw tegen Roubol heeft horen zeggen dat zij toestemt in het huwelijk als de vrienden van haar dochter er ook mee instemmen (vrienden waren familieleden, ook de ouders).

Hoe dit geval afgelopen is? Kennelijk is de weerspannige bruid op haar stuk blijven staan, of hebben de vrienden haar het huwelijk afgeraden, want in dat zelfde jaar (1662) gaat Berent Jansen Roubol in ondertrouw met Catharina Trebes. In 1665 laat hij een zoon Joannes dopen en in 1666 een dochter Catharina.

Lieve(r) Annichjen

Een zekere Berent Berents komt er onverwacht gemakkelijk vanaf als Lysbet Roeberts in februari 1664 bij de kerkenraad komt klagen dat Berent haar trouwbeloften heeft gedaan en haar ook beslapen heeft, maar haar daarna heeft laten zitten en nu met Annichjen Jans gaat. Als Berent gevraagd wordt waarom hij zich zo misdragen heeft, zegt hij koeltjes dat dat allemaal wel waar is, maar dat hij: 'weersin krijgende in Lysbeth, wederom was gegaan naar Annichjen.' Daar wordt deze keer door de kerkenraad niet zwaar aan getild en het wordt aan Lysbeth overgelaten of ze er een rechtszaak van wil maken.

Ringetjes en ducaton

Willem Gerrits, een jonge man uit Heino, komt op 2 oktober 1666 naar de kerkenraadsvergadering om mee te delen dat het meisje waarmee hij denkt sinds een half jaar verloofd te zijn, nu haar huwelijk met een ander aankondigt. En hij had haar bij de verloving nog wel een ducaton gegeven ter bezegeling van zijn trouw. (Hoeveel die ducaton waard was is niet na te gaan. Je had zilveren du-

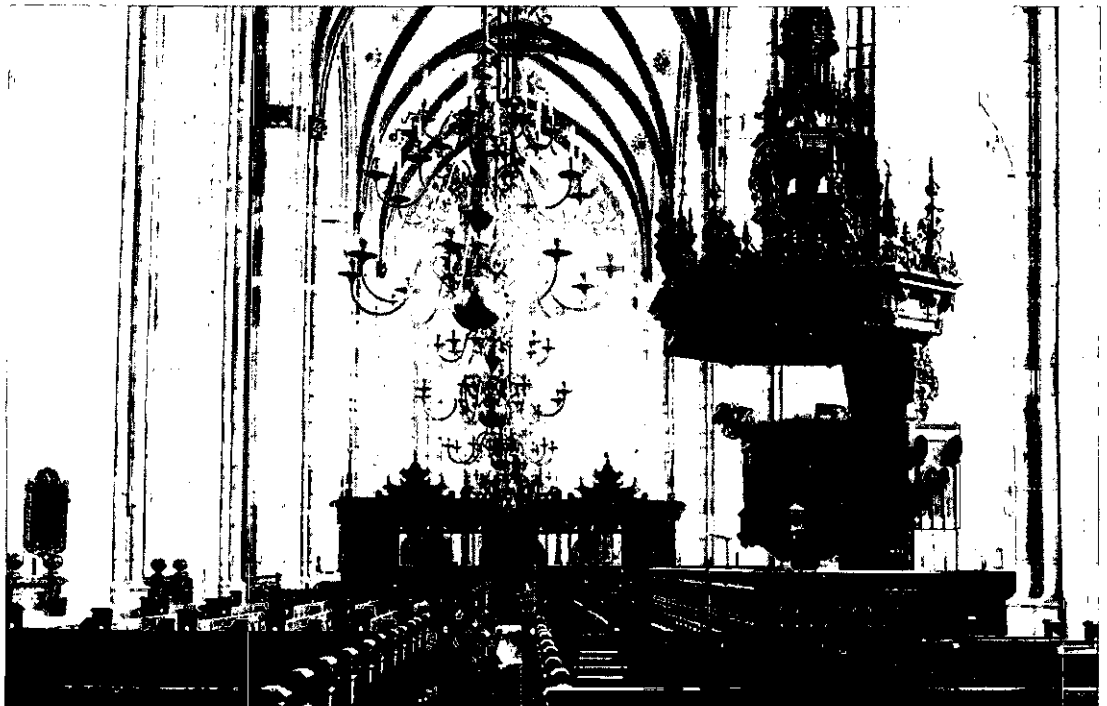
catons ter waarde van drie gulden en gouden ducatonen die zes gulden waard waren).

De kerkenraad roept het meisje, Hermtien Derks, op om verantwoording af te leggen en ze komt samen met haar moeder. Ze ontkent dat ze de jongeman trouw beloofd had, ze had alleen maar stil gezweigen. En wat die ducaton betreft, ze had geen idee gehad wat dat was en ze had hem ook terug willen geven aan Willem, maar die had hem niet willen aannemen.

En de moeder verklaart dat zij, toen haar dochter haar de ducaton had laten zien, het meisje opdracht had gegeven hem terug te sturen. Met een briefje erbij dat haar moeder het huwelijk nooit goed zou keuren en dat zijzelf ook niet met hem wilde trouwen.

De kerkenraad heeft daarna Willem Gerrits 'ernstlik en met vele reden vermaant Hermtien niet te begeeren tot een huysvrouw.' En als hij voet bij stuk wilde houden, dan moest hij zich maar wenden tot de magistraat, maar ze raadden hem dat ten sterkste af, want Hermtien is minderjarig. De jongeman verzet zich met hand en tand en roept dat hij wel eens eventjes naar de magistraat

Interieurfoto van de Grote Kerk, met zicht op de preekstoel en het koorhek, die allebei in de beschreven periode al aanwezig waren. De kerkenraadsvergaderingen vonden plaats in de oude consistoriekamer van de Grote Kerk. (Collectie HCO)

zal gaan. Maar al op 9 oktober blijkt dat Willem 'door een briefien van sijn eygen hant Hermtien heeft vrij gekent.' Hij had zich plotseling herinnerd dat hij zijn ducaton indertijd toch terug gekregen had en daarmee was de zaak afgedaan.

De weduwe

Ook de zorgen van de weduwe van Arent Lentink zijn groot als ze heeft ontdekt dat haar dochter, 'litmaet van onse kerk, sig met de soon van Peter van Berkum, een paaps jongman, soo ver te buyten gegaen heeft dat sij malkander troubeloften gedaen ende een ringetien [ringetje] wedsijts op trouw gegeven hebben' en ze wendt zich op 25 februari 1668 tot de kerkenraad om haar 'de hant te willen bieden om dat huwelijk te stuyten'. De kerkenraad is het met de moeder eens: de kans dat het meisje 'in de blintheijt des pausdoms' zal vallen en dat 'de kinderen die uyt sodanigen huwelik geprocreeert mogten werden, tot de paapsche afgoderie souden afgetrocken werden' is groot. Daarom worden dominee Crans en ambtman Boelen namens de kerkenraad er op af gestuurd om de zoon van Peter van Berkum te intimideren, zodat hij het meisje het ringetje zal teruggeven.

Het meisje wordt ook onder druk gezet. Ze haalt onmiddellijk bakzeil en verklaart dat ze nooit toestemming had willen geven als haar moeder het niet goed zou vinden, maar de jongen houdt voet bij stuk! Wat de hele boze wereld ook doet, hij geeft het ringetje niet terug. Het feit dat de jongelui elkaar een echt ringetje hebben gegeven, ligt iedereen zwaar op de maag en kan niet zomaar over het hoofd worden gezien. De wederzijdse ouders werken er naar toe, dat de geliefden elkaar officieel en 'vrijwillig' de ringetjes weer terug zullen geven.

Op de volgende kerkenraadsvergadering komt de jonge ridder niet zelf, maar wordt vertegenwoordigd door zijn moeder. Die verklaart dat zij zelf ook niet gelukkig is met dit voorgenomen huwelijk, maar dat haar zoon het ringetje absoluut niet wil teruggeven.

Dan grijpt de kerkenraad met harde hand in en laat de jongen en het meisje arresteren en voor de magistraat (=stadsbestuur) brengen. Daar zakt

de dappere ridder de moed in de schoenen en hij geeft het ringetje aan het meisje terug; zij accepteert het en hij accepteert het hare.

Hoe hard kan het leven toch zijn voor jonge geliefden. Maar: de orde is hersteld, het jonge paar wordt weer op vrije voeten gesteld en iedereen gaat opgelucht naar huis. Over het liefdesverdriet van de jongelui wordt natuurlijk niet meer gesproken.

De assertieve jeugd

Maar het zijn niet altijd de ouders die winnen. De minderjarige Jacobus Kannegieter beklagt zich op 28 januari 1668 bij de kerkenraad omdat zijn vader, Mense, geen toestemming wil geven voor zijn huwelijk. In de vergadering legt Mense al zijn redenen op tafel: de jongen is minderjarig, hij is nog een kind en 'niet bequaam om een huyshouding te regeren' en daarbij kan hij (de vader) dit alles niet betalen, want hij heeft nog drie kinderen

Kerkgangers verlaten de kerk na afloop van de dienst. Tekening door Gesina Terborch, omstreeks 1655. (Uit: Drawings from the Ter Borch Studio Estate 2)

Interieurfoto van de Grote Kerk, zuidzijde. Achter de rechtermuur ligt het Grote Kerkplein. De kerkenraadsvergaderingen vonden plaats in de oude consistoriekamer van de Grote Kerk. (Collectie HCO)

die ook nog moeten trouwen. De kerkenraad geeft de jonge Jacobus er fors van langs: 'dat hij zijn vader heeft laten roepen voor dese vergaderinge sonder last des kerkenraets, jae, daer hem sulx door predicanten was afgeraden. Daerbeneffens oock, sonder ouders kennis en believen, sig gaet verbinden tot een huwelik, niet aensiende de magt sijnes vaders die hij behoorde te ontsien en verachtende de eere die hij zijn ouders schuldig is, over hoedanige handelingen geen segen, maar toorne en vloeck te verwagten staet.' Uit de vergadering worden twee gecommiteerden aangewezen, die nog bij de familie langs zullen gaan om de jongen 'ernstlik te bestraffen over zijn lichtveerdigheid' en de familie aanzeggen dat zij 'om dese ergernis' van het eerstvolgende avondmaal worden uitgesloten. Het is zwaar geschut dat de kerkenraad in stelling kan brengen.

Het zal een onrustige week geweest zijn in hui-ze Kannegieter en tot onze grote verbazing is het de jonge Jacobus die wint. In de kerkenraadsvergadering van een week later wordt aangekondigd dat hij met toestemming van zijn vader is ingeschreven en dat zijn huwelijk afgekondigd zal worden. Jacobus moet een zeer assertieve jongeman geweest zijn.

De sufferd

En dan is er de bedrogen man die zich op 2 december 1662 bij de kerkenraad komt beklagen, namelijk Roeloff Gerritsen die getrouwd is met Kunnechien Everts. Want hij heeft 'klagelijk bekent gemaect, hoe zijn vrou onverwacht in de kraem gecoomen is ende bekent heeft, beswangert te sijn door een ander, hyrbij voegende, dat hij maar een weeck 6 a 7 met Kunnechien kennis gehadt hadde. Hyrop versocht hij dat het houlijck mochte gescheiden worden.'

'De kerckenraet hoort met droefheyt soodanige grouwelen ende heeft geresolveert [besloten] dat dese saeck aen de heeren van de magistraet sal gebracht worden met versoeck, dat dit vroumens mochte gestraft worden.

Ende alsoo geseijt wort dat eenige vrouwen dit houlijck soudén gesocht hebben, sal men mede versoecken dat geinquireert [onderzocht] mooge worden wat hyrvan sij, opdat oock dese mooge

gestraft worden.' De opzet van een aantal vrouwen, die hun best hebben gedaan om een bezwangerde vriendin aan de man te helpen, is uiteindelijk toch niet gelukt

Jan Wolters Kruiwagen en Swaantien

Op 26 februari 1667 worden Jan Wolters Kruiwagen en zijn dienstmeid voor de kerkenraad gedaagd. Allereerst om Jan te vragen of het waar is dat hij met zijn dienstmeid naar bed is geweest. Jan bekent dat, maar 'seggende hem sulcks leet was ende dat hij de Heere om vergiffenis wilde bidden, maar dat hij haar niet dacht te trouwen, alsoo hij haar geen belofte gedaan hadt ende sij van een andere religi was.'

De dienstmeid heet Swaantien Lamberts en wordt binnengeropen (Jan moet dan in de gang wachten) en de kerkenraad vertelt Swaantien wat Jan gezegd heeft. Ze geeft toe dat hij haar beslapen heeft en dat hij haar eigenlijk niet heeft beloofd om met haar te trouwen, maar hij had wel gezegd: 'dat hij tegen de soomer een eijnde aan de saack soude maacken'.

Daarna komt Jan weer binnen. Hij wordt 'eernstlik over sijne sonde bestraft' en uitgesloten van het avondmaal totdat hij berouw getoond heeft. De kerkenraad vindt dat hij moet kiezen: of Swaantien trouwen of haar niet meer beslapen.

Vijf maanden later komt het de kerkenraad ter ore dat de dienstmeid van Jan nog steeds bij haar baas in huis woont en door hem bezwangerd is. Dominee Crans wordt er met een ouderling op af gestuurd. Zij melden de kerkenraad dat Jan onder tranen bekend heeft dat hij heel graag met Swaantien zou willen trouwen, maar dat zijn kinderen er erg op tegen zijn en hem het leven daarom erg moeilijk maken.

De delegatie wordt verzwaard met nog een dominee en ze bezoeken Jan nog een keer. Ze vermanen hem 'om zijn conscientie te quijten en meerder ergernis te weeren en de meijt te trouwen' of haar het huis uit te zetten. Ook de kinderen moeten 'ernstlik vermaent werden haar vader hyrin niet tegen te staen, noch eenige moeyte te maken.'

Uit het verslag van de delegatie, een maand later, blijkt dat Jan nu wel wil trouwen, maar dat de kinderen nog steeds niet erg meewerken, zelfs niet nadat ze erop gewezen zijn dat ze het geweten van hun vader wel erg belasten. Weer een maand later zoekt de delegatie de meid op, die bevestigt dat haar baas 'noch gedurigh bij haar gelegen heeft' en dat hij haar beloofd had om met haar te trouwen. De kerkenraad besluit om van tijd tot tijd met de kinderen te gaan praten en af te wachten wat er gebeurt.

Er gebeurt niet veel en Jan wordt ontboden om op 1 oktober in de vergadering te komen en dan blijkt dat de interventie van de kerkenraad een positieve invloed op de partijen heeft gehad. Kruiwagen spreekt de zondag ervoor een dominee aan en zegt hem dat hij Swaantien zal trouwen en dat hij zaterdag langskomt om zich in te laten schrijven maar dat hij niet komt op 1 oktober. Swaantien is wel gekomen. Ze wordt binnengeropen en de vergadering zegt haar 'dat de saack wel tot een goed eijnde soude coomen ende is sij vermaent met de kinderen vriendelijck ende wel te leven ende naerstigh in de gereformeerde kerck te coomen, 't welck sij belooft heeft'.

Het huwelijk tussen Jan en Swaantien is op 19 oktober ingeschreven en wordt op 8 november 1667 voltrokken. En zo heeft de kerkenraad door haar ijver ergernis voorkomen en de sociale orde hersteld.

Bron

HCO, Resoluties en handelingen van de Nederlands Hervormde Gemeente te Zwolle, 1661-1669, inv. nr. KA017-004

Literatuur

De gegevens over huwelijksbeloften zijn ontleend aan: Stadrecht van Zwolle, derde deel, eerste titel: *Van huwelijk*

Met Juliana op de bank

Annèt Bootsma -
van Hulten

Bij het artikel over Mr. Drijber in het *Zwols Historisch Tijdschrift* nr. 2 van dit jaar stond een foto afgedrukt van het bezoek van koningin Juliana aan het Aldo van Eyckplan in 1979. Mevrouw Ida Boerhof, net lid van de Zwolse Historische Vereniging en aan het bladeren in haar eerste regulier ontvangen tijdschrift, herkende in het op die foto afgebeelde huis de toenmalige woning van de ouders van haar partner, de heer Han A. Vrieleman.

Han Vrieleman bracht mij daarop deze door hem zelf gemaakte unieke foto van de koningin op de bank met een Zwols echtpaar in een Zwolse woonkamer.

De in het 'Zwols Historisch Tijdschrift' 2003 nr. 2 afgedrukte foto van het bezoek van koningin Juliana aan het Aldo van Eyckplan. Het jongetje was de toen vierjarige Arthur Vrieleman. De man achter de koningin was een veiligheidsfunctionaris. (Collectie HCO)

Dit echtpaar betrof de heer G(errit) Vrieleman (1913-1997) en zijn uit Olst afkomstige echtgenote J.F. Vrieleman - Dommerholt (1914-1983). Gerrit Vrieleman was van beroep fotograaf. Hij ging in 1928, vijftien jaar oud, in de leer bij fotograaf Robert Ziegler aan de Nieuwe Markt. Toen deze een jaar later naar Den Haag vertrok, werd zijn atelier overgenomen door U.J.A. Roosdorp en zette Gerrit Vrieleman zijn opleiding bij hem voort. In 1931 begon Vrieleman voor zich zelf in een gehuurd pand aan de Voorstraat nr. 20. Hij bleef daar gevestigd tot 1955, toen de firma Tijn de halve straatwand aan de Voorstraat opkocht om daar een nieuwe drukkerij te vestigen.

Vrieleman verplaatste zijn zaak vervolgens naar Voorstraat nr. 4. Hij zette zijn bedrijf daar voort tot 1968, toen hij om gezondheidsredenen zich gedwongen zag met de zaak te stoppen. Het echtpaar verhuisde naar Berkum, maar na zoveel jaren wonen in de binnenstad was het rustige leven daar vooral voor mevrouw Vrieleman te eentonig. Toen zich medio jaren zeventig de gelegenheid voordeed om midden in de binnenstad een woning in het gloednieuwe door Aldo van Eyck en zijn assistent Theo Bosch ontworpen complex te betrekken, grepen ze die kans met beide handen aan.

Bezoek Juliana

De heer en mevrouw Vrieleman betrokken hun nieuwe huis, Bitterstraat 19, in januari 1976. Dit pand, een hoekhuis, trok vanaf het begin veel bekijks. Eerst op verzoek van de aannemer, later van de afdeling Voorlichting van de gemeente Zwolle, trok een uitgebreide stoet bezoekers aan de bewoners voorbij. Binnenlandse en buitenlandse delegaties, uit Europa maar ook uit onder meer Japan, Korea, Mexico en de Filipijnen, bezochten het Aldo van Eyckplan als aansprekend

stadsvernieuwingsproject en bezichtigden in dat kader de woning van het echtpaar Vrieleman. Hoogtepunt vormde daarbij het bezoek van koningin Juliana in oktober 1979.

De heer Vrieleman werd al ongeveer een half jaar van tevoren voor dit bezoek benaderd. Toen vond ook de eerste screening van de woning plaats. In de maanden daarop volgden nog diverse bezoeken van veiligheids- en andere functionarissen. Bezoeken die de laatste twee weken culmineerden in bijna dagelijkse aanloop. Op de grote dag zelf, 18 oktober 1979, werd de woning 's morgens nog eens uitgebreid gescreend. Het bezoek van de koningin vond 's middags plaats en duurde ruim een uur. Naast de koningin en de burgemeester was ook Aldo van Eyck aanwezig. Uiteraard was er nog een uitgebreid gevolg. Van de vijf kinderen Vrieleman mocht alleen de tweede zoon Han (geb. 1945) aanwezig zijn. Han woonde in die tijd met zijn gezin ook in het Aldo van Eyckplan, op Bitterstraat nr. 15. Het jongetje op de foto in het *Zwols Historisch Tijdschrift* 2003 nr. 2 was zijn toen vierjarige zoon Arthur. Zoals boven vermeld maakte Han Vrieleman de bij dit artikel afgedrukte foto. Deze foto, waarvoor hij uiteraard eerst toestemming had gevraagd, lukte pas bij de derde poging, de eerste twee keer weigerde de flits.

Han Vrieleman kenschetst het bezoek nu als ongedwongen. Dat komt overeen met de indrukken van zijn ouders, die direct na het bezoek werden geregistreerd door de Overijsselse-Zieken-Omroep en waarvan een bandje bewaard is gebleven. Mevrouw Vrieleman omschrijft daarop de koningin als 'heel leuk en heel gewoon' en meneer Vrieleman vertelt hoe de koningin de hele kamer had doorgelopen, links en rechts alles bekeek en hoe zij uitleg van Aldo van Eyck had gekregen. Hij had op het moment dat de koningin binnen kwam niet verwacht 'dat het zo eenvoudig ging'. Naar zijn zeggen vond de koningin het huis en het hele complex 'schitterend'.

Het echtpaar Vrieleman kon samen nog goed vier jaar van het koninklijk bezoek nagenieten. In december 1983 overleed mevrouw Vrieleman. Gerrit Vrieleman verhuisde een half jaar later naar een aanleunwoning van de Nieuwe Haven in de Burgemeester Vos de Waelstraat.

Het klikte, naar eigen zeggen, goed tussen de koningin en het echtpaar Vrieleman - Dommerholt, hier huiselijk gedrieën op de bank, 18 oktober 1979. Het boeket bloemen was de koningin aangeboden door mevrouw Vrieleman. (Foto Han Vrieleman)

De fotozaak van Vrieleman op Voorstraat 4, medio jaren zestig. De foto moet voor november 1965 gemaakt zijn, want toen verhuisde de grammofoonplatenzaak 'de Artist', hier nog naast Vrieleman gevestigd, naar de Luttekestraat en werd daar onder gigantische belangstelling door het toenmalige popidool Dave Berry geopend. (Collectie HCO)

Mededelingen

Reclamekaart H. Tulp

In het *Zwols Historisch Tijdschrift* nr. 2 van dit jaar werd in de rubriek 'Groeten uit Zwolle' een reclamekaart van de firma H. Tulp uit 1961 besproken. Het betrof een kaart met een algemene tekst bestemd voor kinderen die geslaagd waren voor hun toelatingsexamen van de middelbare school. De afgedrukte kaart was geadresseerd aan ene heer R. Stevens, en wij, nieuwsgierig naar de mens achter de kaart, vroegen ons af of iemand ons iets naders over deze persoon kon vertellen.

De reactie die wij hier op kregen van de heer G. Stevens, tekenleraar aan de Van der Capellen Scholen Gemeenschap, is zo aardig dat wij hem hier graag afdrukken:

'Veessen 30 juli 2003

Geachte heer Huijsmans,

Welk een verrassing om geconfronteerd te worden met een adres uit de Pierik, waar ik tot mijn zestiende jaar ben opgegroeid! Veel jeugdherinneringen komen naar boven.

Echter was het toen niet gebruikelijk zoals in deze tijd, dat de jeugd op grote schaal werd gebombardeerd met reclame. Mijn (helaas te vroeg overleden) zusje Hetty was destijds geslaagd voor het toelatingsexamen voor het Christelijk Lyceum aan de Veerallee (ik ging naar de derde klas HBS van dezelfde school). De kaart was dan ook niet gericht aan mij, maar aan het hoofd van het gezin, mijn vader Ragger Stevens (1912-1993). Voor veel oudere Zwollenaren geen onbekende. Hij heeft 50 jaar gewerkt, waarvan het grootste gedeelte als bedrijfsleider, voor de Firma Olland in de Kamperstraat en zich meer dan 25 jaar verdienstelijk gemaakt voor het Rode Kruis (waarvoor hij is geridderd). Een van de auteurs van het *Zwols Historisch Tijdschrift*, Dr. B.J. Kam, heeft mijn

vader beroepshalve zeker gekend. De Fa. Olland leverde in die tijd veel medische apparatuur aan huisartsen en mijn vader ging 1x per week op huisartsenbezoek.

In 1962 zijn wij verhuisd naar de bovenwoning van de 'zaak', Kamperstraat 8a, waar mijn ouders nog tot begin jaren tachtig hebben gewoond (het exacte jaartal weet ik niet meer).

Misschien omdat het leuk is te weten hoe mijn vader er in zijn jonge jaren uit heeft gezien, heb ik bijgevoegd een foto van hem, samen met de heer Olland (links) en een tekening van Teun van der Veen, die vlak voor de oorlog samen met mijn vader een kamer in het Sophia Ziekenhuis heeft gedeeld.

Met vriendelijke groeten,
Gert Stevens

De heer R. Stevens (rechts) met zijn werkgever de heer Olland in het bedrijfspand aan de Kamperstraat. (Collectie G. Stevens)

P.S. Hoewel mijn vader wel 'bewaarderig' was (postzegels en alles wat later eventueel bruikbaar kon zijn) maar geen ansichtkaarten, ben ik benieuwd hoe de kaart in het bezit van HCO is gekomen.

Mijn eigen idee is dat hij met de kaart naar Tulp is gegaan (vanuit de winkel in de Kamperstraat keek je rechtstreeks uit naar de Blijmarkt) met de mededeling: hartelijk dank maar ik koop mijn boeken al sinds jaar en dag bij Westerhof op de Melkmarkt (zoals een gereformeerd gezin betaamde te doen in die tijd).'

Wij danken de heer Stevens hartelijk voor zijn uitgebreide reactie. Helaas kunnen wij hem op zijn laatste vraag geen antwoord geven. Want hoe de reclamekaart in het bezit van het Gemeentearchief Zwolle, nu Historisch Centrum Overijssel, is gekomen, is helaas niet bekend. Niet van elke ansichtkaart is nauwkeurig vastgelegd hoe die in de collectie beland is. Maar in ieder geval heeft de kaart veertig jaar later wel voor grote verrassing bij de zoon van de geadresseerde gezorgd.

Portret van Ragger Stevens door Teun van der Veen. (Collectie G. Stevens)

100 jaar CCO

In het themanummer over het CCO, ZHT 2003-3, is bij de foto's van het huidige CCO-bestuur op de pagina's 128 en 129 abusievelijk geen fotograaf vermeld; beide foto's zijn gemaakt door Jan Drost. Ook de tekening op de omslag miste een bronvermelding, deze was van Teun van der Veen.

Agenda

Tentoonstellingen Stedelijk Museum Zwolle:
'Weet je nog!... Zwolle in de jaren vijftig - zestig - zeventig'
23 november 2003 tot 18 januari 2004.

'De Zwolse Mummie ontrafeld'

13 december 2003 tot 1 februari 2004.

Historisch en medisch-technisch onderzoek naar de herkomst van de mummie ontrafelen de geheimen van de gemummificeerde persoon.

Auteurs

Drs. Annèt H.M. Bootsma – van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Zij is werkzaam als free-lance historicus.

Drs. Danielle Brinkman-Hameete heeft tijdens haar studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden stage gelopen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Daar deed zij onderzoek naar stadsarchitecten in Zwolle in de periode van 1450-1950. Zij werkt nu in Den Haag bij Kunsthandel Hoogsteder & Hoogsteder, specialisten in zeventiende- en achttiende-eeuwse schilderijen van Nederlandse en Vlaamse meesters.

Wim A. Huijsmans (1948) is als archivaris verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel.

Drs. Jeanine Otten (1959) is kunsthistoricus en informatiespecialist / beheerder van de Topografisch - Historische Atlas van het Historisch Centrum Overijssel.

Riet Leussink - Stam (1935) is al vele jaren als vrijwilliger werkzaam bij vroeger het Gemeentearchief Zwolle, nu het Historisch Centrum Overijssel.

Jennie Pruim - Reinders (1938) is al vele jaren als vrijwilliger werkzaam bij vroeger het Gemeentearchief Zwolle, nu het Historisch Centrum Overijssel.

Siem van der Weerd (1939) was als projectingenieur werkzaam bij Arcadis en adviseerde voor stadsvernieuwing en revitaliseringsprojecten. Hobbymatig houdt hij zich bezig met aspecten van de agrarische geschiedenis.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

F. Oude Ophuis, *secretaris*

R. Tillema-Hanf, *penningmeester*

G.J. van der Horst, M. van der Laan, M. Schneiders,

P. Winters, *leden*

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:

postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4211695

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:

J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten € 18 /jaar

overige leden € 22 /jaar

huisleden € 4 /jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten (eindredacteur),

W. Cornelissen, E.A. van Dijk, I. Hermans,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, H.A. Stalknecht.

Redactieadres: Wipstrikkerallée 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS
LEEFT!

kijk ook op
www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

**Het is tijd voor een
goede buur**

Als bank heb je je maatschappelijke verantwoordelijkheden. Niet alleen nationaal, ook lokaal. Een prettige samenleving begint nou eenmaal bij u in de straat, om de hoek, in de wijk. Daarom sponsort Rabobank Zwolle

juist plaatselijke projecten en initiatieven. En dat doen we graag. Het is tenslotte ook onze buurt.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank

Te koop gevraagd:

Historische "kantoorpanden"

Inlichtingen: 038 421 32 90

Van der Reijdt Makelaars B.V.

☐ **VAN DER REIJDT** ☐
Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "t Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

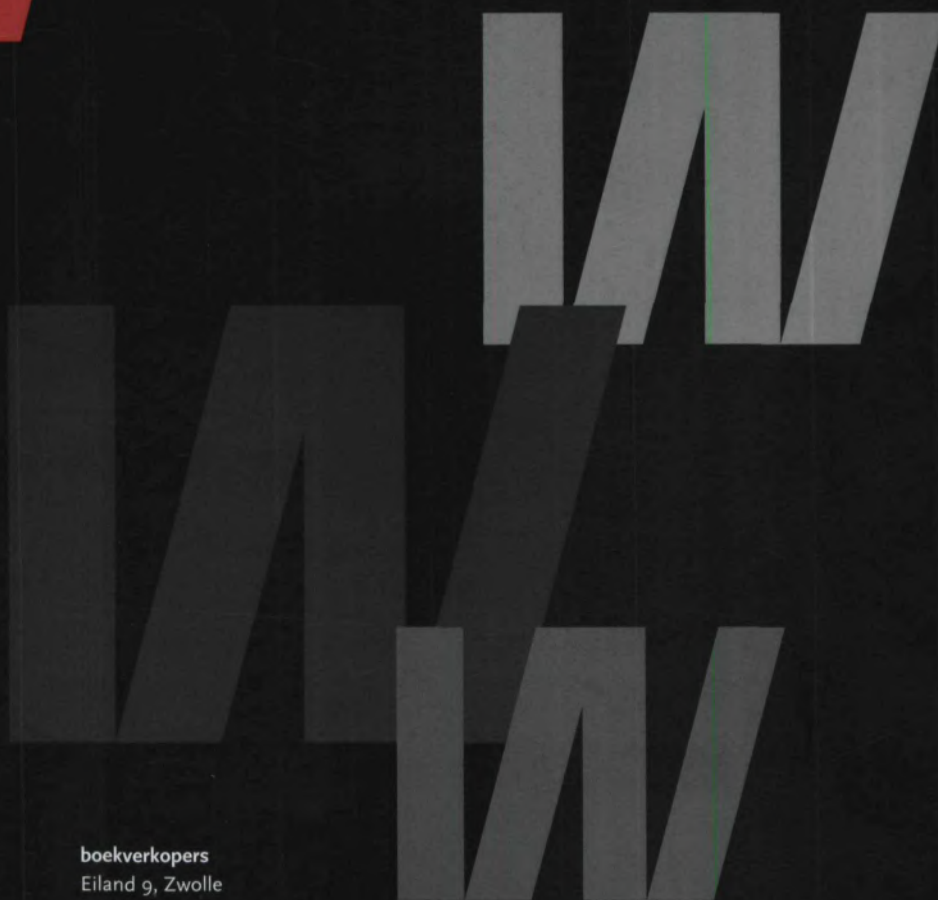
In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie.....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers
Eiland 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers
Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 465 86 28 / 465 70 01